

סידורי תפילה לתלמידים בארץ ישראל, תרנ"ט-תש"ף: קווי התפתחות, היבטים אידיאולוגיים ורשימת מצאי

ראובן גפני

מעבר לתפקידו הליטורגי הקלאסי, מהווה סידור התפילה מרכיב משמעותי במיוחד גם במערך החינוכי היהודי, בייחוד זה הדתי והמסורתי. כמו החומש, גם הענקת סידור התפילה הראשון לתלמידים הצעירים בבתי הספר, מלווה על פי רוב באירוע טקסי ורבידושים. בהמשך, משמש הסידור בראש ובראשונה ככלי ליצירת תפילה קבוצתית משותפת בכיתה, אך גם ככלי להוראת מבנה התפילה ותכניה ולהכרתם; להטמעה ולשיפור יכולות הקריאה והבנת הנקרא; והופך תוך כך לחלק מהמערך הפדגוגי, הדתי והאידיאולוגי המשקף את דרכו ואת עולמו של בית הספר. מטבע הדברים, אופיים האידיאולוגי והחברתי המגוון של מוסדות החינוך שבהם נערכת תפילה בכיתה, הביא לאורך השנים ליצירת מגוון רחב מאוד של סידורי תפילה חינוכיים, כמעט בכל מקום שבו מתקיימים מוסדות חינוכיים יהודיים. השינויים בתוכניהם, בעיצובם ובמרכיביהם הנוספים של הסידורים החינוכיים השונים, משקפים במגוון דרכים את מטרותיהם ואת תפקידיהם במסגרות השונות; את מבנה ומשך התפילה הנוהג בכל מוסד; את ההקשר הרוחני והאידיאולוגי שבו פועל בית הספר; וכמובן גם את הזמן והמקום שבו נוצר כל סידור.¹

חרף תפוצתם של סידורים חינוכיים לתלמידים כמעט בכל קהילות ישראל, בעת החדשה, וחרף הפוטנציאל המחקרי העשיר הטמון בסידורים אלו, עד כה זכתה התופעה בכללה לכמה סקירות ממוקדות בלבד, המוגבלות מאוד בזמן או במקום, והעוסקות

* תודתי העמוקה לד"ר שמעון פוגל, שותפי באחדים מן הפרויקטים המחקריים הנוגעים לסידור התפילה הארץ-ישראלי, וכן ללישיבע קוכנוביץ, עוזרת המחקר שסייעה בהשלמת המידע המובא במאמר.

1 על ההקשר החינוכי של הוראת התפילה בבתי הספר נכתב לא מעט לאורך השנים, בעיקר בממות חינוכיות ופדגוגיות. לרשימה סדורה של כמה עשרות פרסומים בתחום זה (עד שנת 1993), ממגוון היבטים, ראו י' תבורי, "רשימת מאמרים בענייני תפילה ומועדים", קריית ספר, מוסף לכרך סד (תשנ"ב-תשנ"ג), עמ' 10-11. על ההקשר הפדגוגי של הסידור בבית הספר, ראו למשל: Lifsa Schachter, "Why Bonnie and Ronnie Can't 'Read' (the Siddur)", *Journal of Jewish Education* 76 (2010), pp. 74-91.

בסידורים אחדים באופן ספציפי.² על רקע זה, מבקש מאמר זה להציג סקירה סדורה יותר של התופעה, לפחות במרחב הארץ-ישראלי והישראלי, ולעמוד מתוך כך הן על התפתחותו הכרונולוגית של ז'אנר זה במאה השנים האחרונות, והן על כמה סוגיות עקרוניות הנוגעות לעיצוב הסידור החינוכי, מבחינה תוכנית ופיזית. אלו משקפות תפיסות אידיאולוגיות ופדגוגיות המשתנות מקהילה לקהילה ומזמן לזמן.

התשתית שעליה מתבססת סקירה זו היא רשימת המצאי (שעדיין איננה מושלמת) של הסידורים החינוכיים (המיועדים לתלמידים בבתי ספר ומוסדות חינוכיים) שהופקו בארץ ישראל בעת החדשה, והמובאת בשולי הדברים. הסקירה והרשימה גם יחד מתבססות הן על הקטלוגים ועל האוספים של הספריות הגדולות בארץ (בראשן הספרייה הלאומית), הן על מקורות כתובים נוספים, והן על איסוף מידע בחנויות ובהוצאות ספרים רלוונטיות. הן אינן כוללות סידורים שהופצו בארץ אך הופקו מחוצה לה; סידורים המיועדים לילדי גנים או לילדים שאינם מסוגלים לקרוא; וסידורים פנימיים של בתי ספר, שנועדו להפצה פנימית בלבד והופקו לפיכך באופן בסיסי ביותר. מאידך גיסא, הרשימה כוללת בחלק מן המקרים כמה מהדורות שונות של סידורים שראו אור במשך השנים בשינויים משמעותיים (לעיתים מפליגים) בין מהדורה למהדורה. עוד יש לציין, כי בחלק לא מבוטל מן המוסדות החינוכיים מחולקים לתלמידים סידורים "רגילים", שאינם מוקפים במיוחד כסידורים חינוכיים, ולפיכך אינם מקבלים בהכרח את ביטויים המלא במסגרת דיון זה.

ניסיונות צנועה-היקף: סידורים חינוכיים ראשונים

הסידור הראשון שהופק בארץ ישראל במיוחד עבור תלמידי בתי הספר, היה ככל הנראה זה שהודפס בשנת תרנ"ט בידי א"מ לונץ בירושלים, תחת הכותרת "סדור תפלה לכל ימי החול, לתועלת תלמידי בתי הספר".³ מרדכי אדלמן (1847-1922), שהיה זה שערך את הסידור ויזם את הפקתו, היה ביבליוגרף ופעיל ציבור שעלה ארצה בשנת 1881, ועסק שנים ארוכות בהוראה בכמה בתי ספר בעיר.⁴ במקביל פעל גם בעולם

2 לדוגמאות אחדות בהקשר הארץ-ישראלי ראו ר' גפני, "סידורי תפילה ובתי כנסת חינוכיים בארץ ישראל בתקופת המנדט", דור לדור, מד (תשע"ג), עמ' 433-465. לרקע החינוכי שעמד בבסיס יצירתו של סידור "רינת ישראל", למשל, ראו הנ"ל, "סדור לצרכי דורנו": סיפורו של סידור רינת ישראל – יצירה, חדשנות והשפעה", עלי ספר, כח (תשע"ח), עמ' 175-210.

3 מ' אדלמן, סדור תפלה לכל ימי החול, לתועלת תלמידי בתי הספר, ירושלים תרנ"ט (עותק אחד בלבד של סידור זה מצוי בספרייה הלאומית).

4 על אדלמן ראו למשל ד' תדהר, אנציקלופדיה לחלוצי היישוב ובניו, תל אביב תשי"ב, עמ' 151-152.

העיתונות והדפוס, ובמסגרת זו הפיק בשלהי המאה הי"ט, בין השאר, כמה ספרי תפילה ושירים על ירושלים.⁵ הסידור לתלמידים שערך אדלמן היה סידור בנוסח אשכנז, וצנוע ביותר הן בהיקפו (38 עמודים) והן בצורתו: הוא כלל אך ורק את תפילות ימות החול, כמעט ללא כל הנחיות או תוספות, ותוך שימוש בהפניות פנימיות ובדילוגי עמודים בכל מקום שבו הדבר היה אפשרי. כך, למשל, הודפס בסידור רק "קדיש" אחד ו"שמע ישראל" אחד – עבור תפילות שחרית וערבית גם יחד. מאידך גיסא, מעניין לציין כי הסידור כלל בתפילת ערבית גם את קטע התפילה הנאמר לפני תפילת שמונה עשרה בחוץ לארץ – "ברוך ה' לעולם אמן ואמן" – עדות לכך שאדלמן ייעד את הסידור גם לבני חוץ לארץ, או התבסס לפחות חלקית על סידור מוקדם יותר, שהופק קודם לכן באירופה. מעבר לכך, וכפי שהודגש גם על שער הסידור, נוספו בו לתועלת התלמידים מתגים רבים, תחת כל המילים שיש לבטאן במלעיל.

הפורמט הצנוע שבו הופק הסידור, נועד ככל הנראה להוזילו ככל הניתן – שיקול שנותר גם כיום בעל משמעות רבה בהפקת סידורים לבתי הספר. אלא שחרף מחירו הזול והפורמט הקטן והנוח לנשיאה, מסתבר שתפוצתו הייתה מצומצמת מאוד, והוא לא זכה למהדורות נוספות.

כעשר שנים מאוחר יותר, הופק בירושלים סידור חינוכי נוסף – הפעם כזה שנועד במיוחד לתלמידות בית הספר אווילינה דה רוטשילד. סדור זה הודפס אף הוא בדפוסו של לונץ, תחת השם "סדר תפלת לשחרית של חול וראש חודש", כששמו של בית הספר מתנוסס על השער הקדמי, בעברית ובאנגלית גם יחד. נוסח התפילה שבו בחרה מנהלת בית הספר היה נוסח אשכנז (חרף העובדה שלמדו בבית הספר לא מעט תלמידות ספרדיות!), ועל התפילה עצמה נלוו בראש הסידור עמודים אחדים המפרטים את זמני התפילות הראויים, את מבנה התפילה והסידור, והוראות והנחיות לתלמידות ששולבו לכל אורכו – מיעוטן בעברית ומרביתן המכרעת באנגלית, שפת ההוראה העיקרית בבית הספר. עצם הפקת הסידור איננה מפתיעה לנוכח המקום המשמעותי שהחינוך הדתי השמרני והתפילה המשותפת זכו להם בבית הספר.⁶

5 לאזכורים שונים לפעילותו הספרותית של אדלמן ראו ש' הלוי, ספרי ירושלים הראשונים, ירושלים תשל"ו.

6 ראו למשל מ' שילה, "חינוך נערות כאמצעי לעיצוב אישה חדשה וחברה חדשה: המקרה של בית הספר אווילינה דהרוטשילד, 1854-1914", הנ"ל ואחרות (עורכות), העבריות החדשות: נשים ביישוב ובצינונות בראי המגדר, ירושלים תשס"ב, עמ' 228-247; על מקומה המשמעותי של התפילה החינוכית בבית הספר, ראו: L. S. Schor, *The Best School in Jerusalem*, Brandeis 2013, pp.129-130; מ' וייס, "חינוך בעידן הקולוניאליזם: בית הספר לבנות ע"ש אווילינה דה רוטשילד בירושלים, 1923-1948", דור לדור, 44 (תשע"ג), עמ' 351-379.

מהדורתו הראשונה של הסידור הופקה בשנת תר"ע. מהדורה נוספת שלו – דומה למדי לזו הראשונה – הופיעה בשלהי שנות העשרים או בראשית שנות השלושים, ומהדורה שלישית ככל הנראה בשנת תרצ"ה.⁷ ואולם, חרף הדמיון הבסיסי בנוסח התפילה ובפורמט הקטן של הסידור, השוואה בין המהדורות השונות מלמדת כי עורכי הסידור – בראשם מן הסתם מנהלת בית הספר עצמה – התלבטו לא מעט באשר לכמה סוגיות יסוד בנוגע לתפילה בבית הספר, ולעיצובו של סידור תפילה המיועד דווקא לתלמידות. כך, למשל, בעוד במהדורה הראשונה (והמצומצמת יותר בהיקפה) נכללו גם קטעי התפילה המלווים את קריאת התורה (שלא נקראה מן הסתם בבית ספר לבנות), וכן – אולי כמתבקש – נוסח הפרשת חלה והדלקת נרות שבת, במהדורה השלישית והרחבה יותר הושמטה לחלוטין קריאת התורה, וכן קטעים נוספים הנאמרים רק במניין. תחת זאת נוסף חלק מתפילת ליל שבת, ונוספו מרכיבים אחרים דוגמת "פסוקי שמות" לעשרות שמות נשים/תלמידות, שניתן לשלבם במקומות המקובלים לכך בתפילה. הוספת תפילת ליל שבת כשלעצמה איננה מפתיעה: זאת, הן לנוכח העובדה שכך נעשה בסידורים חינוכיים רבים לאורך כלל התקופה הנחקרת, והן לנוכח ייסודם באותן שנים של כמה בתי כנסת חינוכיים, שפעלו בבתי הספר בימות השבוע אך הציעו לתלמידים ולמשפחותיהם להתפלל בהם גם בשבתות ובחגים.⁸ בין כך ובין כך, השוואת המהדורות אכן מבטאת התלבטות מתמשכת של הנהלת בית הספר במגוון סוגיות המצויות ברקע החינוך לתפילה בבית הספר באשר הוא: אילו קטעים נאמרים ואילו נותרים מחוץ לתפילה; באילו מתפילות השבוע עתיד הסידור ללוות את התלמידים; אילו אמצעי עזר יש להעניק להם לצד התפילות עצמן, ועוד.

כמו סידורו של אדלמן, גם סידור זה לא זכה לתפוצה רחבה מאוד, ומסתבר שנעשה בו שימוש רק בבית ספר זה, ואף זאת לא בהכרח לזמן רב. מהדורה אחרונה (ושמרנית בהרבה) של הסידור המוסדי הופיעה אומנם סביב שנת 1950, ואולם אף היא נשכחה ונזנחה עד מהרה.

7 סדר תפלה של חול וראש חודש, דפוס א"מ לונץ, ירושלים תר"ע; סדר תפילה לשחרית של חול וראש חודש, ללא תאריך (דפוס העברי); סדור תפלה: נדפס בהוצאת בית הספר לבנות אוולינה דה רוטשילד, דפוס צוקרמן, ירושלים תרצ"ה. על כלל הסידורים שערכה לנדאו לתלמידותיה ראו: ר' גפני, פותח סידור: מסע בעולמם של סידורי ארץ ישראל בעת החדשה, אלון שבות תשפ"ב, עמ' 219-224.

8 גפני, סידורי תפילה ובתי כנסת חינוכיים (לעיל, הערה 3), עמ' 445; הנ"ל, תחת כיפת הלאום: בתי כנסת ולאומיות בארץ ישראל בתקופת המנדט, שדה בוקר תשע"ז, עמ' 250. יצוין כי בבית הספר אוולינה דהרוטשילד נערכה מדי שבוע "קבלת שבת" סמלית, בימי חמישי אחה"צ, שבמסגרתה אף הקריאו התלמידות קטעים מפרשת השבוע. ייתכן, אם כן, כי חלק מתכניו של הסידור נועדו להתאים גם לתכניו של טקס זה, שהיה משמעותי במיוחד בבתי הספר במשך עשרות שנים (שור [לעיל, הערה 6], עמ' 130-131).

במרחב הלאומי ולצידו: סידורי תקופת המנדט

במהלך תקופת המנדט, התחוללו ברבים מבתי הכנסת בארץ ישראל שינויים משמעותיים למדי. אלו נבעו מרצונם של המתפללים ושל קברניטי בתי הכנסת לעצבם בהתאם לתרבות העברית החדשה, ההולכת ונוצרת בארץ ישראל, ולזהותם באופן זה עם המהלך הלאומי הרחב המתרחש סביבם. התפתחויות אלו נגעו הן לעיצובם הפיזי של בתי הכנסת, והן לעיצובם התוכני והליטורגי.⁹ במסגרת זו נעשו מאמצים לעצב מחדש גם את מקומם של הילדים בבית הכנסת, ואת אופייה של התפילה שאותה ילמדו מצעירותם. כחלק מאותו מאמץ, הופקו והופצו בארץ ישראל, בתקופה זו, גם מספר סידורי תפילה חדשים לתלמידים. חלקם עוצבו באופן שהבליט את מחויבותם ואת הזדהותם של המתפללים עם המהפכה התרבותית העברית. אחרים, לעומתם, ביטאו דווקא עמדה שמרנית, שלא החדירה לתוככי הסידור מרכיבים עבריים ולאומיים כלשהם, כי אם הותירה אותם בצורתם ובאופיים המוכרים והשמרניים יותר. אומנם, יצוין כי במסגרת הניסיונות לעצב סידורי תפילה חינוכיים ולאומיים באופיים, לא הודפסו גם בתקופה זו סידורים בעלי נוסח תפילה חדש, כי אם רק כאלו הערוכים על פי נוסחי התפילה המסורתיים והמוכרים. עם זאת, באמצעים אחרים הודגשה בכל זאת שאיפתם של יוצרי הסידורים הללו ליצור תפילה עברית-לאומית במהותה, שתדגיש בתכניה ובעיצובה את היותה חלק מן התרבות העברית המתחדשת, ותשמש גם ככלי חינוכי מתאים.

הניסיון הראשון להפצתו בארץ ישראל של סידור בעל מאפיינים עבריים ומטרות אידיאולוגיות וחינוכיות מוצהרות היה סידור "שירה חדשה", שאומנם ראה אור במהדורותיו הראשונות בחוץ לארץ, ואולם הגיע לארץ במהלך שנות העשרים והשלושים, הופץ בה במספרים גוברים והולכים, ובהמשך אף הודפס מחדש במהדורות רבות בירושלים.¹⁰ סידור זה ראה אור לראשונה במינסק בשנת תרס"ט, ביוזמת הלשונאי והסופר חיים דוד רוזנשטיין (1871-1934), מתוך ופעיל ציוני.¹¹ ייחודו של הסידור שיצר רוזנשטיין לתלמידי בתי הספר, לא היה, כאמור, בניסיון ליצירת נוסח תפילה חדש, כי אם (כפי שהדגיש הוא עצמו בהקדמתו למהדורה הראשונה) בעובדה שנכללו בו כל תפילות השנה; שהתפילות פוסקו וסודרו מחדש באופן שיקל על הבנתן ופירושן; שהתפילות הובאו בשלמותן וללא צורך בדילוגי עמודים; ושלצידן צוינו

9 על מהלך זה ראו בהרחבה: גפני, תחת כיפת הלאום (לעיל, הערה 8).

10 א' אבן שושן, "דבר למהדורה החדשה", סדור שירה חדשה, ירושלים תש"ט.

11 על רוזנשטיין ראו בקצרה: ד' תדהר, אנציקלופדיה לחלוצי היישוב ובוגריו, עמ' 2510-2511; א' אבן שושן, "בית אבינו", מבפנים מו, 4 (1984), עמ' 548-553 (להלן אבן שושן, בית אבינו).

מקורות הקטעים הנאמרים.¹² משמעותיות עוד יותר היו ההחלטות לשלב לצד התפילות הנאמרות בארמית תרגום עברי חדש, ולהוסיף פירוש מילולי קצר – שהופיע בתחתית העמוד – למרבית התפילות בסידור.

על משמעותו החינוכית והלאומית של הסידור, עמד רוזנשטיין עצמו בהקדמתו:

והסידור – אם נעשה חשבון ונמצה התמצית הנשארה מכל הלמודים העבריים אחרי צאת הנער מן החדר [...] הריהו, לדאבוננו, הספר העברי היחיד שיקח בידו לפרקים, ומן הראוי אפוא להגביר ולחזק רשומו עליו, להבינו ולהסבירו יפה יפה, בכדי שתהא תפילתו של הנער יוצאת מתוך הלב, שיכין לבו בתפלתו [...] כי מה יוכל לרומם הנפש הישראלית ולעורר את הרגש הלאומי בלב בנינו כסדורנו, שבו נקבצו מחבר מזמורי ישראל מימי גאוונו ושלותו, והשתפכות נפשו המדוכאה בגלותו ושפלותו, שירי עזו ותפארתו עם קינות חרבנו וירידתו יחד! [...] מחברינו עדיין לא שמו לב אל הסדור, החשוב בערכו החינוכי והלאומי מאד.¹³

תפיסותיו של רוזנשטיין, יש לציין, לא היו לאומיות קנאיות, ועיקר מאבקו הופנה כנגד שכחת העברית וולדול המסורת, ולא למען יצירת ליטורגיה יהודית חדשה לגמרי. ואולם, הדגשתו את הבנת התפילות, פירושן ותרגומן לעברית חדשה; הנחתו שידיעת הסידור יכולה לבסס הכרה לאומית בקרב התלמידים; והעובדה שעד מהרה הופץ הסידור בפועל בעיקר בארץ ישראל, הפכו את "שירה חדשה" לחלק ממערך הניסיונות ליצירת מרחבי תפילה חינוכיים-לאומיים חדשים, שישקפו את רוח הזמן והמקום. כאמור, בשנות העשרים והשלושים הופץ הסידור באופן נרחב בארץ ישראל, ולאחר הקמת המדינה זכה למהדורה חדשה ולמגוון הדפסות נוספות במסגרת הוצאת "אשכול", שפעילותה תיסקר בהמשך הדברים. בהדפסות החדשות, יש לציין, אבדה לא מעט מן הרוח העברית-הלאומית שבהשראתה עוצב ונערך הסידור מלכתחילה.

דוגמה מובהקת עוד יותר לניסיון ליצור סידור לאומי וחינוכי חדש, היא פרשת הפקתו ועיצובו של סידור "מפי עוללים", שראה אור לראשונה בתל אביב בשנת תר"ץ. סידור זה, כפי שנכתב בהבלטה על שערו הקדמי, נערך והופק במשותף על ידי כמה גורמים. היוזמה הראשונית להפקתו הייתה של הוצאת "אמנות", בראשות שושנה פרסיץ, חברת ועדת החינוך של ההנהלה הציונית ומחלקת החינוך של הוועד הלאומי. בשנת 1929 חתמה פרסיץ על הסכם עם נציגי מחלקת החינוך להפקת כלל

12 ראו שירה חדשה: סדר התפלות לכל ימות השנה, מינסק תרס"ט, הקדמה.

13 שם. בניגוד להקדמתו של רוזנשטיין עצמו, היו שסברו כי כוונותיו בהפקת הסידור נבעו מתפיסותיו הדתיות הליברליות. בהקשר זה הוזכר למשל הפירוש המילולי למגילת שיר השירים, שהופיע באחת המהדורות המוקדמות של הסידור ואחר כך הוסר ממנו.

ספרי הלימוד הרשמיים של המחלקה במסגרת הוצאתה, ואת סידור "מפי עוללים" יש לראות, לפיכך, כחלק מכלל פעילות ההוצאה שנועדה להעמיד לציבור העברי והלאומי – ובייחוד הקוראים הצעירים – ספרות עברית ותרבותית איכותית.¹⁴ בהפקת הסידור חברו להוצאה אישים שהיו מזוהים עם תנועת "המזרחי", בהם הרב יעקב ברמן (נציג התנועה במחלקת החינוך) והמורה והלשונאי אברהם צבי זיסרמן (נעמני), שהופקד על עריכה מוקפדת של נוסח הסידור.¹⁵ כסידור שנועד במקור לתלמידים ולמורים, התייחס ברמן בהקדמתו לכמה סוגיות חינוכיות, בהן הצורך בלימוד מדורג של התפילות לילדים בגילאים השונים; הקשר שבין עיצובו של הסידור לבין השלבים השונים בהוראת התפילה ועוד.

אופיו הארץ-ישראלי והלאומי של מפי עוללים הודגש בכמה אופנים: ההכרזה על כריכת הסידור כי הוא מהווה חלק ממפעלות ההנהלה הציונית בארץ ישראל; הביאור העברי הקל והנוח שנועד לתלמידי בתי הספר; וקביעת נוסח התפילה (במהדורתו הראשונה) בהתאם ל"נוסח ארץ ישראל" שהנהיגו על פי המסורת "תלמידי הגר"א", ושנתפס כבר אז בעיני רבים (גם אם לא בצדק!) כסמל ארץ-ישראלי בפני עצמו: "בסידור זה תפסנו את הנסח המקובל ביותר בארץ ישראל, בערי יהודה ובמושבותיה, והוא נוסח אשכנז על פי הגאון רבי אליהו ז"ל מוילנא, שתלמידיו הנהיגוהו בארץ ישראל".¹⁶ ואכן, בחירה זו הייתה בה ללא ספק הצהרה משתמעת על המחויבות של עורכי הסידור לתרבות הארץ-ישראלית המתחדשת, והמתבססת – או לפחות מנסה לעשות כן – על מסורות ומקורות ארץ-ישראליים.¹⁷ נוסף על אלו, ביטא גם עיצובו

14 על הוצאת אמנות ומטרותיה האידיאולוגיות ראו בין השאר: א' גורדון, "הוצאת אמנות בראשיתה והמאיירים הרוסים", בתוך הנ"ל, איורים עבריים: הספר העברי המאויר לילדים, העידן הבינלאומי 1900-1925, תל אביב 2005, עמ' 89-100; א' אופק, "תרגומים מעשה 'אמנות': תרומתה של הוצאת 'אמנות' לספרות הנוער שלנו", ספרות ילדים ונוער 11, ב-ג (תשמ"ה), עמ' 31-35.

15 על סידור "מפי עוללים" והאישים שעמדו מאחורי הפקתו ראו בקצרה: א' ריינר, "נוסח ארץ ישראל: קורותיו של 'סידור נאה, מהודר ומדויק'", עת-מול 192 (ניסן תשס"ז), עמ' 32-33; הנ"ל, "מפי עוללים: קורותיו של מחזור תפילה ארץ ישראלי, 'נאה, מהודר ומדויק'", https://blog.nli.org.il/mahzor_olalim. על נעמני ומשפחתו ראו א' וגנברג וי' אריאל, קורות בתינו: תולדות משפחות בן צבי ומשפחות נעמני (זיסרמן), חיפה תשס"ד. על ברמן ראו למשל שביט ואחרים (עורכים), לכסיקון האישים של ארץ ישראל, תל אביב תשמ"ג, עמ' 110.

16 מפי עוללים: סדור תפלה חול ושבת, על פי הצעת מחלקת החנוך של ההנהלה הציונית בארץ ישראל, תל אביב תר"ץ, הקדמה.

17 על הבעייתיות שבהגדרת "נוסח ארץ ישראל" של תלמידי הגר"א והשפעתו, ראו: י' תבורי, "סידור הגר"א והשפעתו על התפילה בארץ ישראל", י' רוזנסון (עורך), תלמידי הגר"א בארץ ישראל: היסטוריה, הגות, ריאליה, ירושלים 2010, עמ' 247-261.

הוויזואלי של השער הקדמי הפנימי של הסידור – מעשה ידי האמן שלמה ידידיה – את רוחו הציונית והלאומית. ידידיה עסק שנים ארוכות בפיתוח אורנמנטיקה המבוססת על אותיות הא"ב העבריות ועל נופי ארץ ישראל, ובשער שעיצב לסידור שילב תבניות אמנותיות בצלאליות מוכרות, שעל שער סידור התפילה נראו חדשניות ומפתיעות.¹⁸ פרט לטיפוגרפיה ולעימוד, גם הנייר שבו בחרו מפיקי הסידור היה משובח ועבה במיוחד (בהשוואה לזה שבו השתמשו מפיקי הסידורים המסורתיים), והכריכה עשויה הייתה אף היא מחומר משובח מהרגיל.¹⁹

בתחילה הופיעו רק שני סידורי "מפי עוללים", לתפילות ימות החול והשבת – אחד בנוסח אשכנז ("ארץ ישראל") ואחד בנוסח ספרד – ומאוחר יותר הופיעו בסדרה גם מחזורי תפילה לשלושת הרגלים ולימים הנוראים (אם כי אלו הופקו כבר במסגרת פרטית). בין כך ובין כך, בניגוד להצלחתם הרבה של מחזורי החגים בסדרה, שהודפסו מאז במהדורות חוזרות רבות, דווקא הסידור החינוכי והאידיאולוגי המקורי, שכלל את תפילות ימי החול, כמעט ונעלם מן הנוף, ולא זכה לתפוצה רחבה כלל, לא בבתי הספר ואף לא בקרב הציבור הרחב.²⁰

הרצון להעמיד לרשות התלמידים הצעירים סידור תפילה נוח, קריא ומתאים לצורכיהם, לא פסח באותן השנים גם על החוגים שלא הזדהו עם התנועה הציונית ועם מטרתיה. הפקת "שירה חדשה" ו"מפי עוללים", אם כן, חייבה חוגים אלו להציג חלופה הולמת לסידור החינוכי, עבור מוסדות שיימנעו משימוש בסידורים בעלי האופי הלאומי. כך, על בסיס הסידור הוותיק "אור מציון השלם", שהיה באותן השנים אחד הנפוצים ביותר בארץ בקרב הציבור האשכנזי, ניסו כמה אישים ליצור חלופה חינוכית, שנקראה "סדור אור מציון בשביל תינוקות של בית רבן". סידור זה הודפס בארץ ישראל לראשונה ככל הנראה באמצע שנות השלושים, על בסיס אמהות דפוס ישנות ושחוקות שהובאו מוורשה, בדפוס לוי־אפשטיין הירושלמי, שהיה אחד מבתי הדפוס הבולטים ביותר בהפקת ספרי קודש בארץ ישראל במשך עשרות שנים.²¹

בדומה לסידורים החינוכיים הלאומיים, גם בסידור זה הודגשה התאמתו המיוחדת לתלמידים באמצעות "אותיות גדולות מאוד", כמו גם בשילוב של הוראות הלכתיות

18 ריינר, נוסח ארץ ישראל (לעיל, הערה 15), עמ' 32. על ידידיה ועבודותיו, ביניהן גם סידור מפי עוללים, ראו: ת' רובינגר, "שלמה ידידיה: שלמון זילנפריינד", בדרך: אתר תוכן של המוזיאון ליהדות דוברת הונגריה, עמ' 9-1 (<http://baderech.hjm.org.il/Mechkarim/He/>) (SeelenfreundSalamon.pdf).

19 תודתי לפרופ' אלחנן ריינר שהפנה את תשומת ליבי לעניין זה.

20 נ' בן מנחם, "סדרת תפילה חדש", טורי ישרון, ב (תמוז תשכ"ו), עמ' 21.

21 על הוצאת לוי־אפשטיין ודמותה ראו למשל: דפוס והוצאת האחים לוי־אפשטיין ושותפיהם, ירושלים, רשימה ט, ירושלים ת"ש, עמ' 4-5.

קצרות בין התפילות השונות, בנוסח מקוצר במיוחד ובנימה הלכתית מובהקת. התפילות עצמן לא בוארו כלל, לא לוו בהקדמות או בהצהרות אידיאולוגיות כלשהן, וגם בעיצובו החיצוני דמה הסידור החינוכי ככול לסידור "אור מציון השלם" הרגיל. כבר בתחילה הודפסו במסגרת זו שני סידורים מקבילים, אחד בנוסח ספרד ואחד בנוסח אשכנז, בהבדל בולט אחד ביניהם: בסידור בנוסח אשכנז נכתבו ההוראות ההלכתיות בעברית, ואילו בסידור בנוסח ספרד הודפסו אלו – לפחות בחלק מן המהדורות – דווקא ביידיש, ככל הנראה לטובת התלמידים במוסדות החינוך החסידיים. על כריכתם הפנימית של שני הסידורים הופיע רישום ארץ-ישראלי נאיבי, שבמרכזו שני עצי דקל וברקעו חומת ירושלים ומקום המקדש. איור זה, אף שעשה שימוש בקונוונציות אומנותיות שגם אומנים לאומיים מוקדמים דוגמת זאב רבן וא"מ ליליין עשו בהן שימוש, התאים אף הוא לאופיים השמרני של הסידורים, ונועד בעיקר לשמר את האופן שבו דמיינו יהודים בגולה את מראן של ארץ ישראל וירושלים.²²

סידור אחרון לתלמידים שהופק בשנים אלו בארץ ישראל – ואשר כמו "אור מציון" היה נטול הדגשים לאומיים כלשהם – היה "תפלת ישרים (לפי מנהגי הספרדים)", שהופק על ידי המדפיס והמו"ל הירושלמי צאלח מנצור בשנת תש"ו. מנצור, שבבגדד היה בצעירותו מבאי ביתו של הרב יוסף חיים (ה"בן איש חי"), עלה לירושלים ככל הנראה בשלהי שנות העשרים של המאה ה'כ', והפך עד מהרה לחבר ועד העדה הבלית בעיר.²³ בעשרות השנים הבאות עסק בהדפסה ובהפצה של מגוון ספרי תפילה ולימוד, שנשמכו בעיקרם על מנהגי יהודי בבל ופסיקותיו של הרב יוסף חיים.²⁴ הגרסה הראשונה של סידור "תפילת ישרים" הודפסה ככל הנראה בשנת 1938, ושמונה שנים מאוחר יותר הופקה על ידו גרסה חדשה של הסידור, שיועדה בעיקר לתלמידים. עם זאת, במקרה זה כללה התאמתו של הסידור לתלמידים – מלבד המשך ההקפדה על הסדר, האותיות הגדולות באופן יחסי והדיוק המרבי של הסידור – בעיקר השמטה של חלק ניכר מהתוספות שאינן נדרשות לתפילת יום-יום בבתי הספר. זאת, כדי ליצור סידור

22 אחדים מוותיקי העובדים בהוצאת לוי-אפשטיין, שבמסגרתה הודפס הסידור במשך שנים ארוכות, טענו שרבן עצמו היה זה שהכין את האיור המופיע על שער הסידור הפנימי, ואולם לדבר אין הוכחה של ממש.

23 "בירושלים", דאר היום, 6/8/29, עמ' 4.

24 על דמותו של מנצור ופעילותו טרם נכתבה סקירה מקיפה, למרות משמעותה הציבורית הרבה. לפרטים בסיסיים על פעילותו ראו בעיקר נ' ליאון, "ממסורת עדתית קטנה למסורת דתית גדולה: הסיפור הדתי של יהודי עיראק בישראל", ישראל 17 (2010), עמ' 230-232; גפני, פותח סידור (לעיל, הערה 7), עמ' 74-76. לסקירה של פעילותו ומשמעותה הדתית ראו גם בהוצאתו של פרופ' אלחנן ריינר: "ר' צאלח מנצור, סידור תפלת ישרים והמקובלים הבלתיים בירושלים", (<http://university.qwerty.org.il/?p=1845>).

שיהיה קטן בממדיו ובעיקר במחירו, ולפיכך יתאים לתלמידים ולמשפחותיהם, כפי שכתב מנצור עצמו:

ורבים ממנהלי הת"ת [תלמודי תורה] ובתי הארץ ובהו"ל הביעו את רצונם לחנך את התלמידים בסדור הזה שהוא מדויק היטב, ובטעמים, ובאותיות מאירות עינים, אלא שהתלמידים רובם מחוסרי אמצעים ואין לאל ידם לקנות סדור כזה [...] אי לזאת סידרתי את הסדור הזה שהוא כסדור הנ"ל ממש, רק השמטתי ממנו תקון חצות, ד' תעניות, וחלק מהדינים והבקשות והדברים נוספים, כדי שנוכל למכרו במחיר השווה לכל נפש.²⁵

כיום אומנם קשה להעריך כמה עותקים הופצו מסידור זה, ואולם יש לשער שבירושלים ובערים אחרות הופץ הסידור כבר בשנותיו הראשונות באופן נרחב מאד, ולו רק בשל מספרם הגדול של התלמידים שלמדו ושהתפללו במוסדות חינוך ספרדיים ומזרחיים. היוזמות להדפסת סידורים חינוכיים אלו בתקופת המנדט, נבדלו זו מזו באופן ניכר, הן בהדגשיהן החינוכיים והן בעיצובם הפיזי והטיפוגרפי של הסידורים. ואולם, למרות ההבדלים שבין היוזמות השונות, דומה שעצם הצורך בהפקת סידורים חדשים לתלמידים – כמו גם הבחירה המוקפדת בשפת ההוראות, בנוסחי התפילה, בגודל האותיות ובעיצוב הכריכות – היו תוצר נלווה של כלל העיסוק בעיצובו המחודש של בית הכנסת הארץ-ישראלי, בתקופה זו, הן בקרב הציבור שהזדהה עם התנועה הציונית והן בקרב אלו שהסתייגו ממנה. בין כך ובין כך, לפחות חלקם המשיכו להיות מופצים במספרים גדולים במשך עשרות שנים, חרף האתגרים החינוכיים והאידיאולוגיים החדשים שהציבה הקמת המדינה, בפני מחנכים ותלמידים כאחד.

המשכיות וחיידוש: סידורי בתי הספר בעשורים הראשונים למדינה

לכאורה, ניתן היה לצפות כי עם הקמת המדינה, וראשית יצירתן של התפילות הלאומיות החדשות, יתחולל שינוי מהיר גם בהיצע הסידורים החינוכיים לבתי הספר – בייחוד אלו המזדהים עם המדינה וערכיה – וכי יופקו סידורים חדשים שיופצו בבתי הספר, הצומחים במספרם בקצב מהיר. בפועל עתיד היה השינוי הדרמטי להתרחש רק כעשרים שנים מאוחר יותר – עם הפקת סידורי "רינת ישראל" הראשונים – ואילו בשני העשורים הראשונים לקיומה של המדינה התרחשו השינויים באופן איטי ומהוסס בהרבה. לעיכוב זה תרמו גורמים כלכליים, אידיאולוגיים ופרקטיים. ראשית, ראוי לציין כי בעשור הראשון למדינה, שקע מעט כלל הדיון הציבורי על אופן הפיכתו של בית הכנסת למרחב עברי ולאומי חדש. זאת, בעיקר לנוכח

העובדה שעם הגשמת חלום המדינה, ותום המנדט הבריטי, חשו רבים כי פחת הצורך להפגנה אישית או קהילתית מתמדת של הזדהות עם חזון התנועה הלאומית, שהפך כעת לעובדה מוגמרת. כך בסוגיית עיצובם הפיזי של בתי הכנסת, וכך גם בסוגיות נוספות.²⁶ מעבר לכך, הגם שעם הקמת המדינה החלו מתחברות התפילות הלאומיות הראשונות – תחילה התפילה לשלום המדינה, ולאחר מכן תפילות יום העצמאות והתפילה לשלום חיילי צה"ל – חלפו כמה וכמה שנים עד שאלו הוטמעו באופן ממשי בקרב הציבור הרחב.²⁷ ואכן, כמו שלכלל סידורי התפילה הישראלים חדרו התפילות הלאומיות בהדרגה, ובתחילה במהוסס בלבד, גם סידורי בתי הספר לא הכלילו אותן מייד במהדורותיהם החדשות. יתר על כן: העובדה שהתפילות הלאומיות נאמרות בעיקר בשבתות ובחגים הפכה אותן ממילא למרכיב שאינו הכרחי בסידור התפילה לבתי הספר, הכולל בראש בראשונה את התפילות הנאמרות בכיתה בימי הלימודים. מעבר להיבטים אידיאולוגיים אלו, יש לזכור כי לנוכח האתגרים הכלכליים שעמם התמודדה החברה כולה בשנים הראשונות למדינה (ואשר כללו קיצוב והגבלות גם בענף הדפוס), אין זה מפתיע כי לבתי ההוצאה הוותיקים, שפעלו בארץ ישראל כבר בתקופת המנדט, נודע יתרון של ממש על הוצאות ספרים חדשות או על יוזמות להפקת סידורים חדשים. ואכן, בשנות החמישים והשישים חולקו לתלמידי בתי הספר בעיקר מהדורות מחודשות של הסידורים הוותיקים והמוכרים, "אור מציון השלם" ו"שירה חדשה", שעם ראשית הפקתו במסגרת הוצאת אשכול, השמרנית באופייה, הוסרו ממנו חלק מן המאפיינים החדשניים והעבריים שנלוו לו במקור.²⁸ אומנם, לחלק ממהדורותיהם של

26 לדיון קצר בנושא זה ראו: גפני, תחת כיפת הלאום (לעיל, הערה 8), עמ' 346-347. אומנם היו שהמשיכו לעסוק בדברים גם בשנות החמישים, ועדות לכך היא הקובץ "בית הכנסת" שראה אור בשנת תשט"ו ביוזמת משרד הדתות. כן ראו: N. Simchony, "Exceptionally Jewish: Israeli Synagogue Architecture in the 1960s and 1970s", *Arts* 9, 2 (2020) עם זאת, דומה שבספרה הציבורית הצטמצם העיסוק בנושאים אלו, לפחות במשך כמה שנים.

27 על התקבלותן ההדרגתית של התפילות הלאומיות ראו למשל: י' רפל, התפילה לשלום המדינה: תולדותיה, תכנה ופירושה, מודיעים תשע"ח, עמ' 170-193; א' ארנד, פרקי מחקר ליום העצמאות, רמת גן תשנ"ח, עמ' 23-32, 92-96; J. Tabory, "The Piety of Politics: Jewish Prayers for the State of Israel", R. Langer & S. Fine (eds.), *Liturgy in the Life of the Synagogue; Studies in the History of Jewish Prayer*, Winona Lake 2005, pp. 225-246 הנ"ל, "התפילה ביובל הראשון של מדינת ישראל", צ"א שטיינפלד (עורך), חקר התורה שבעל פה בחמישים שנות המדינה, ירושלים תשס"ב, עמ' 79-80; הנ"ל, "תפילה", הנציקלופדיה העברית, מלואים ג, ירושלים ותל אביב תשנ"ה, עמ' 1065-1066; נ' ליאון, "התפילה לשלום חיילי צה"ל ומקומה בליתורגיה הלאומית בהרדיות המזרחית", סוגיות חברתיות בישראל, 20 (תשע"ה), עמ' 10-27. כן ראו: ר' גפני, הבניית הלאומיות העברית בבתי הכנסת בארץ ישראל בתקופת המנדט, עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית, ירושלים, 2013, עמ' 299-330.

28 לקורותיה של הוצאת אשכול ראו: <http://www.shaylamora.com/page.php?id=1>. כן ראו:

סידורים אלו מאותן שנים הוצמדו בשלב מסוים גם התפילות הלאומיות, ואולם זאת על פי רוב תחת הכותרת הלקונית של "תפילות שונות", או כעמודים נוספים שהוצמדו לסידור עצמו בחלקו האחורי.²⁹ סידור חינוכי נוסף שהודפס באותה התקופה, ושהיה בעל אופי שמרני דומה למדי, היה "תקון שמואל", שמלבד טבלת הא"ב – והעובדה שחלק מן התפילות אכן הודפסו בו באותיות גדולות יחסית – היה סידור שמרני רגיל, ללא מאפיינים חינוכיים משמעותיים.³⁰

במקביל להמשך הפצת "שירה חדשה", החלה הוצאת אשכול הירושלמית להפיץ בשנות החמישים והשישים את "תפילת ציון: סדור לתלמידים ולבתי הכנסת", שהיה אף הוא שמרני למדי באופיו, וכלל – כמו סידור "שירה חדשה" המקורי – את מרבית תפילות השנה, כולל שלושת הרגלים. סידור זה הופץ הן בנוסח אשכנז והן בנוסח ספרד, והתאמתו לתלמידים התבטאה בעיקר באותיות גדולות יחסית, בעימוד נוח למדי, ולראשונה כנראה בשילוב טבלת אותיות הא"ב בראשית הסידור (רכיב שהפך לימים לבולט במיוחד בסידורים החינוכיים). כן שולבו בסידור – בניגוד ל"שירה חדשה" – הוראות תפילה קצרות למתפללים הצעירים, אם כי אלו נכתבו עדיין בכתב רש"י, מסיבה זו או אחרת.³¹ החל באמצע שנות השישים החליף סידור "תפילת כל פה" את "תפילת ציון", ושוק אף הוא בידי הוצאת אשכול, כסידור לתלמידים ולמתפללים מן השורה גם יחד. סידור זה – כפי שהדגישה ההוצאה על עמוד השער המעוטר – התייחד בכך שנמצאו בו כלל התפילות כמעט ללא צורך בדילוגים, אך אופיו החינוכי התבטא גם במקרה זה בעיקר בגודל האותיות, בטבלת הא"ב, ובהוראות תפילה קצרות מאוד ששולבו אף בו.³² רק שנים ארוכות מאוחר יותר החלה ההוצאה להוציא לאור את סידורי "תפלת כל פה לתלמידים", ו"שירה חדשה לימות החול", שכללו בעיקר את התפילה לימות החול ולראשי חודשים, ונועדו במיוחד לתלמידי בתי הספר (עם כמה תוספות שימושיות פחות).

א"מ, "משנה במהדורה חדשה", שערם, 19.11.1954, עמ' 4; א' מאיר, "סדור שירה חדשה", שערם, 8.1.1960, עמ' 3.

29 ראו למשל סדור שירה חדשה נוסח ספרד, סדר התפלות לכל ימות השנה, הוצאת בקאל, ירושלים תשל"ג (לפי דפוס וילנה תרפ"ב), עמ' 374-380.

30 סדור תקון שמואל החדש, ירושלים תשי"ז. גם סידור תקון מאיר, שהודפס בתל אביב בשנות ה-60 בפורמט קטן מאוד, היה בעל אופי דומה מאוד בתכניו, ולהוציא טבלת א"ב בראשיתו היווה הדפסה מחודשת של סידור כללי שראה אור במקור בחו"ל בשנות השלושים. זאת, חרף העובדה שעל שער הסידור נכתב כי הוא כולל "הוספות נחוצות למתפללים ותלמידים".

31 ראו למשל: תפלת ציון: תפלות לכל ימות השנה לתלמידים ולעם, ירושלים תשי"ז – (נוסח ספרד/אשכנז).

32 לסקירה ראשונית על תפלת כל פה וייחודו ראו: ר' גפני, פותח סידור (לעיל, הערה 7), עמ' 47-49.

לעומת סידורים אלו, שהופקו במסגרת הוצאות שמרניות ולא כללו כל חידושים ממשיים, פעלה בתל אביב בתקופה זו גם הוצאת "סיני", שההקשר האידיאולוגי של פעילותה היה לפחות בחלק מן המקרים שונה מעט.³³ הסידור הבולט ביותר שראה אור במסגרת ההוצאה, בשנות החמישים והשישים, היה סידור "מאירת עינים" – שהתבסס על סידור בשם זהה שהפיקה ההוצאה בווינה ובבודפשט לפני מלחמת העולם השנייה, ושהשינויים שהוכנסו בו לאחר היווסדה מחדש בתל אביב היו מינוריים מאוד. כמו סידורי הוצאת אשכול, אף הוא שווק כסידור מלא ושווה לכל נפש, המתאים הן למבוגרים והן לצעירים. ואולם, במהלך השנים הלכו והתמעטו הפיוטים האשכנזיים שנכללו בסידור המקורי, וכן שולבו בו התפילות לשלום המדינה וליום העצמאות, בתחילה אומנם רק בעמודים האחרונים של הסידור.³⁴ הכרעות אלו, בעלות ההקשר הלאומי, הביאו אף הן לכך שבמהלך השנים הופקו כמה מהדורות של הסידור במשותף עם גופים עירוניים וחינוכיים שונים, וכך הפך סידור זה לאחד הסידורים הנפוצים ביותר בבתי הספר הממלכתיים-דתיים בעשורים הראשונים. הוצאת סיני אף פעלה להפצתו של הסידור בקרב חיילי צה"ל, במהדורה מיוחדת שהופקה עבורם, וכך זוהה הסידור – חרף עיצובו המסורתי הפנימי והחיצוני – עם הרוח הממלכתית הישראלית. סידור נוסף שראה אור במסגרת הוצאת "סיני" – ושנועד במוצהר גם עבור תלמידים – היה "תפלת ירושלים: תפלות לכל ימות השנה לתלמידים ולעם".³⁵ סידור זה (שהופיע בשנת תשכ"ז) היה אף הוא מצומצם למדי בתכנון, וכלל בעיקר את מרכיבי התפילה המסורתיים בלבד. סידור לאומי נוסף שהופץ לעיתים בקרב תלמידים, באותן שנים, היה "מפי עוללים" הוותיק. ואולם, כאמור, תפוצתו לתלמידים הייתה מצומצמת, והוא הוכר בעיקר כסידור וכמחזור תפילה המיועד לציבור כולו, בעיקר במועדים ובימים הנוראים.

באותן שנים עצמן החלה עולה על סדר היום, לראשונה באופן פומבי, גם שאלת נוסח התפילה שבו יתפללו תלמידי בתי הספר הממלכתיים-דתיים, שלפחות בחלק מהם למדו תלמידים אשכנזיים ומזרחיים במשותף. אומנם בבתי הספר שבהם היה רוב לתלמידים האשכנזים – או בכיתות מעורבות לחלוטין מבחינה עדתית – התפללו באחד הנוסחים האשכנזיים. ואולם במקרים אחרים הייתה בחירה זו רלוונטית פחות,

33 על ראשיתה ואופייה של הוצאת סיני ראו: א' סלאי, "בית מסחר לספרים שלזינגר – הוצאת סיני", <http://baderech.hjm.org.il/Mechkarim/He/JosefSchlesingers.pdf>. על סידור "מאירת עינים" ראו: גפני, שם, עמ' 242-244.

34 על ההקשר הלאומי של השמטת הפיוטים ראו ש' פוגל, "שירה ופוליטיקה במחזור התפילה הציוני-הדתית", נ' צור (עורך), קול קורא בעז: פוליטיקה ושירה בישראל, ירושלים 2012, עמ' 108-129.

35 סידור תפלת ירושלים: תפלות לכל ימות השנה לתלמידים ולעם (נוסח ספרד), תל אביב תשכ"ז.

וכך החלו נשמעות טענות בדבר הצורך להתאים באופן מוצלח יותר את נוסח התפילה הנוהג בבית הספר לנוסח האבות של התלמידים – בייחוד אלו המזרחיים:

ברור שבבית הספר יונהג הנוסח המתאים למרבית התלמידים ככתוב בתכנית הלימודים. ומאד יש להתריע נגד העובדא שישנם בתי ספר שרוב תלמידיהם בני עדות המזרח ואף על פי כן נוהג שם הסדור האשכנזי. נמוק של חוסר או יוקר הסדור הספרדי אינו נמוק, כי אין צבור עני. יודפס הסדור הספרדי בהוצאה זולה ויונהג בבתי ספר אלו. פני כולנו למזוג הגלויות ובנדון דידן מצפים אנו לסדור האחיד כי יקום, אבל עד אז יש לקים את הנוסח של מרבית התלמידים.³⁶

ואכן, בתלמודי תורה מזרחיים – כמו גם בחלק מסוים מבתי הספר – השתמשו הילדים עדיין בסידוריו הוותיקים של צאלח מנצור, ואילו הוצאת סיני עשתה אף היא ניסיון מוקדם להפיק סידור חינוכי ספרדי, עם הפקתו בשנת 1953 של "תפילת ילדי ציון" הספרדי. עם זאת מסיבות אלה ואחרות לא זכה הסידור לתפוצה רחבה או למהדורות נוספות, וסופו שנשכח כמעט לחלוטין. בחינוך הממלכתי הדתי, לפחות, נאלצו המורים והתלמידים להמתין עוד כעשרים שנה עד להפקת סידור חינוכי מזרחי מובהק. זאת במסגרת סדרת "רינת ישראל", שעתידה הייתה לחולל מהפך של ממש באופן שבו הופקו סידורי תפילה בארץ ישראל, לתלמידים ולמבוגרים גם יחד, הן בציבור הדתי הלאומי והן מחוצה לו.

חינוך, מפלגתיות, ממלכתיות: סדרת "רינת ישראל" ומשמעותה

היוזמה הראשונית להפקת סידור "רינת ישראל" – כסידור ממלכתי וחינוכי גם יחד – הייתה ככל הנראה של הוצאת מורשת של הפועל המזרחי.³⁷ זו ביקשה ליצור סידור שיהווה נדבך נוסף בגיבושם ובקיבועם של סדרי התפילה במדינת ישראל, בייחוד בקרב הציבור המזוהה עם המדינה ועם מוסדותיה; שיבטא את החתירה הדתית והאידיאולוגית לכינון נוסח תפילה וסדרי תפילה אחידים; שיתבסס בעריכתו המוקפדת

36 ש' שאקי, "התפלה בבית הספר", בשדה חמ"ד, ח (תשרי-חשוון תשי"ט), עמ' 13. עוד על סוגיה זו וסוגיות אחרות הנוגעות לאי-התאמתם של הסידורים בנייהזמן לצורכיהם של התלמידים ראו למשל: י' אבן מרדכי, "סדור התפלה ונוסח התפלה בביה"ס הממ"ד", הצפה, 15.2.1959, עמ' 2.

37 מ' קרונה, עם חברים לדעה: בעשייה למען הציונות הדתית והחינוך התורני בגולה, ירושלים תשנ"ב, עמ' 232. יש לציין שאחרים סבורים שהיוזמה הראשונית הייתה של שלמה טל עורך הסדרה, בעוד על פי עדותו של אחיו, השופט צבי טל, מי שעמד מאחורי היוזמה בראשיתה היה דווקא שר הדתות, זרח ורהפטיג (צ' טל, עוד בוא השמש, תל אביב 2010, עמ' 30).

והמדויקת על עולם ההלכה, המנהג והמחקר גם יחד; ושעריכתו ועיצובו יסייעו גם למורים ולתלמידים בלימוד התפילה ובהוראתה.³⁸

בהתאם ליעודו המתוכנן של הסידור, הוקמה ביוזמת ההוצאה "הוועדה הבינ-משרדית" של משרדי החינוך והדתות, שליוותה את תהליך ההפקה של הסדרה. מלאכת העריכה הוטלה על הרב ד"ר שלמה טל, שהפך לימים לאדם המזוהה יותר מכול עם הסדרה,³⁹ וכדי לסייע לו בליבון ובהכרעה בסוגיות שונות הוקמה לצידו "ועדת מומחים", שעם חבריה נמנו הרב אליעזר אלינר, הרב משה רוז'ה, הרב אלחנן סמואל והבלשן והחוקר מאיר מדן.⁴⁰ שילוב זה בין אישים שעסקו בהלכה, במחקר, בדקדוק, בעריכה ובחינוך, שיקף במידה רבה את אופייה של הסדרה כולה, ואת האופן שבו ביקשו היוזמים לעצב את הסידור, מבחינה תוכנית וחזונית כאחת.⁴¹

אומנם, מן הראוי להדגיש כי "רינת ישראל" לא נועד במקור להיות סידור חינוכי מובהק, המיועד אך ורק לתלמידי בתי הספר, כי אם סידור המתאים לכל מתפלל באשר הוא. עם זאת, אין כלל ספק כי חלק מן ההכרעות הנוגעות לתוכן ולצורה בסידור נבע גם מן התפקיד החינוכי שעורכיו ייעדו לו. ואכן, בדברי הקדמתו לסידור כתב טל מפורשות על ייעודו זה של הסידור:

ביותר מרגישים בחסרון סידור ערוך ומבואר המורים בבתי הספר, אשר בהם נהוגה תפילה בצבור ומלמדים בהם שיעורי תפילה. גם בבתי כנסת או מנינים לנוער – סידור כזה מתבקש ביותר וגם הצעיר המתפלל ליד אביו בבית הכנסת עם המבוגרים זקוק לסידור כזה.⁴²

בהתאם לשאיפותיהם, טל וחבריו אכן הצליחו ליצור סידור בעל כמה מאפיינים ייחודיים, חלקם חדשניים. המשמעותי שבהם היה יצירתו המעין-מחודשת של נוסח תפילה מסורתי אך מזוקק, מנוקד ומפוסק בהקפדה יתירה, המתאים (ולו במידה מסוימת) גם לציבור תלמידים רביעתי, והמשקף במובנים שונים את צורכי הדור והמקום. זאת, בין השאר באמצעות הכללת התפילות הלאומיות החדשות על סדר התפילה הקבוע, והשמטת מרבית הפיוטים האשכנזיים שנכללו בסידורים קודמים. לנוסח התפילה עצמו צורפו ביאור מילולי קצר והוראות הלכתיות מתומצתות. כן שולבו בסידור מקורות

38 לסקירה מפורטת על עריכתו והפקתו של רינת ישראל ראו: גפני, רינת ישראל (לעיל, הערה 2).

39 על דמותו של טל ראו בקצרה ב' צביאלי, "בעל רינת ישראל: על דמותו ופועלו של הרב שלמה טל, וסקירה אודות סדר רינת ישראל בעריכתו", הצפה, י"ט באייר תשנ"ח, עמ' 7. כן ראו: צ' טל, עד בוא השמש, שם, עמ' 27-31.

40 רינת ישראל נוסח ספרד, ירושלים תשל"ז, עמ' ט-י.

41 על חברי ועדת המומחים ואופייה של הוועדה ראו גפני, רינת ישראל (לעיל, הערה 2), עמ' 181-183.

42 רינת ישראל נוסח ספרד, ירושלים תשל"ז, עמ' ז.

הפסוקים הנכללים בתפילות, ובסופו נוסף קובץ הלכות ארוך יותר, הבנוי על סדר השנה. הסידור הראשון שהופק בסדרה היה בנוסח ספרד האשכנזי-חסיד, שמאז שנות החמישים הפך בהדרגה לנפוץ במיוחד בקרב הציבור הדתי הלאומי בישראל, ונקבע כנוסח התפילה בסניפי "בני עקיבא" ובישיבות תיכוניות רבות.⁴³ פרט לכך נבעה הבחירה בנוסח ספרד גם מרצונו של טל לבחור בנוסח הכולל בתוכו השפעות רבות יותר של עולם הקבלה ושל נוסח התפילה של האר"י, ושניתן היה להניח שגם ציבור מזרחי רחב יוכל לאמצו – ולו בהדרגה – כנוסח התפילה הישראלי המאוחד. זאת, כפי שנעשה קודם לכן (אם גם בחוסר הצלחה) בסידור הצבאי ה"אחיד" של הרב גורן.⁴⁴ הכללת התפילות הלאומיות החדשות בסידור – במקומן המתאים, ולא רק בשוליו – הייתה כמובן טבעית לחלוטין לדידו של טל, שכתב בפתח הקדמתו: "נחוץ סדור לצרכי דורנו, החי חיי קוממיות בארצו".⁴⁵ זאת, בניגוד לאופן האמביוולנטי שבו שולבו תפילות אלו, אם שולבו בכלל, במגוון סידורים כלליים וחינוכיים שהופקו עד לאותה העת. ואכן, הייתה זו למעשה הפעם הראשונה שבה שולבו התפילות לשלום המדינה והחיילים באופן טבעי ומובלט בסידור תפילה הכולל את תפילות כל השנה, והמיועד למבוגרים ולתלמידים גם יחד.⁴⁶ שילובן של התפילה לשלום המדינה והתפילה לשלום חיילי צה"ל בסדר התפילה הקבוע היה בעל משמעות כפולה: הן מאחר שקיבע את מעמדן כחלק בלתי נפרד מהתפילה; הן מאחר שקיבע באופן מוצלח יותר את נוסחיהן; והן מאחר שקיבע בקהילות אשכנזיות רבות את זמני אמירתן. משמעות דומה הייתה לאופן שילובם בסידור של סדרי התפילה הנאמרים ביום העצמאות (ולאחר מכן גם ביום ירושלים). זאת, מאחר שאף על פי שהרבנות הראשית גיבשה סדר תפילה מתאים לתאריך זה כבר בשנה הראשונה למדינה, זכה הנוסח במהלך השנים לעיבודים ושינויים בידי הרבנות עצמה, ובמקביל אליו נוצרו סדרי תפילה מקבילים בקיבוצים הדתיים ובקהילות רבות נוספות.⁴⁷ שילובן הכמוררשמי של תפילות יום העצמאות ויום ירושלים ב"רינת ישראל", על סדר תפילות השנה – והכללת החגים הלאומיים ברשימת הימים

43 נ' ליאון, "מבני עקיבא ל'מניין הצעירים': הלאמת המסורת האשכנזית בקהילת המתפללים הציונית-דתית", ע' שיף (עורך), גלויות ישראליות: מולדת וגלות בשיח הישראלי, שדה בוקר תשע"ה, עמ' 167.

44 אומנם בתיאורו של הרב גורן את סידורו האחיד, הוא ציין כי זהו למעשה עירוב של כלל הנוסחים הנפוצים (ראו ש' גורן, בעוז ותעצומות: אוטוביוגרפיה, תל אביב 2013, עמ' 262-263). על הנוסח האחיד ואופיו ראו גם: תבורי, התפילה ביוכל הראשון (לעיל, הערה 27), עמ' 79-80.

45 רינת ישראל נוסח ספרד, ירושלים תשל"ו, עמ' ז.

46 על מעמדן המעומעם של תפילות אלו לפני "רינת ישראל", ראו לעיל, הערה 27.

47 ראו למשל גפני, הבניית הלאומיות (לעיל, הערה 27), ובמקורות שם; ארנד, פרקי מחקר (לעיל, הערה 27), עמ' 23-32.

שבהם נאמרת תפילת ההלל – נועדו אף הם לסייע הן בתפוצתן בציבור והן בקיבוע נוסחיהן ומעמדן.

כאמור, הכרעה משמעותית נוספת הייתה ההחלטה להותיר מחוץ לסידור את מרביתם המכרעת של הפיוטים והסליחות הנאמרים בשבתות ובמועדים קבועים לאורך השנה. זו נומקה לימים בכמה אופנים, בהם הרצון להקטין את נפח הסידור בשל עלותו הגבוהה – שיקול משמעותי במיוחד לנוכח רצונם של העורכים להפכו גם לסידור חינוכי, המופץ בבתי הספר במספרים גדולים.⁴⁸ פרט לכך נשענה גם הכרעה זו על הרצון ליצור נוסח תפילה ישראלי אחיד ככל האפשר, שיתמקד ממילא בקטעים הנאמרים בפי כולם, וימעיט במכוון מתפוצתם ומחשיבותם של קטעי התפילה המשתייכים לרובד העדתי והעממי המובהק, והמשתנים לפיכך מקהילה לקהילה ומזמן לזמן.⁴⁹ כמו ההכרעות השונות בסוגיות הנוסח, גם בהכללת קובץ ההלכות בסוף הסידור ניתן לראות חידוש משמעותי, שנועד להתמודד עם הסתמכותם של המתפללים על מגוון מקורות הלכתיים ומנהגיים, לאחד במידת האפשר בין מנהגי התפילה בקהילות השונות, ולהכפיף את כלל הציבור לפסיקותיהם ולהנחיותיהם של הגופים הישראליים הממלכתיים, בראשם הרבנות הראשית ומשרד הדתות.⁵⁰

גם בתחום העיצוב הגרפי חידשו "רינת ישראל" ויוצריה ביותר ממוכן אחד. כך, בתארו את השינוי שבישר "רינת ישראל" מבחינה זו, קבע נסים ליאון כי הסידור: "נראה כמו סידור שנערך לא בידי מי שאמונים על היכרות עם נוסח התפילה אלא בידי מי שאמונים על היכרות מדעית של הנוסח, כלומר בהתבסס על מחקר וניסיון לגבש נוסח מדויק. משהו מהתצורה האקדמית של הסדור בא לידי ביטוי בעיצובו כטקסט מודרני".⁵¹ ואכן, אין כל ספק כי שינויים אלו חזריגו אף הם את "רינת

48 ראו: מחזור רינת ישראל לראש השנה, נוסח ספרד, אלון שבות תשנ"ב, עמ' 7. פרטים נוספים נמסרו בידי טל לרב יואל קטן, שנים אחדות מאוחר יותר.

49 על השמטת הפיוטים ההדרגתית ראו גם: R. Langer, *To Worship God Properly: Tensions Between Liturgical Custom and Halakha in Judaism*, Cincinnati 1998, pp. 110-186 (בייחוד עמ' 182-186); פוגל, שירה ופוליטיקה (לעיל, הערה 34); ליאון, מבני עקיבא למניין הצעירים (לעיל, הערה 43), עמ' 170. לנושא זה בהקשרו הרחב, ובנוגע לכלל הסידורים הדתיים-הלאומיים, ראו גם: S. Fogel, "Why did Poetry and Piyut Disappear from the Religious-Zionist High Holy Day Prayer Book, and What Prompted their Return?", *Israel Affairs*, 20, 2 (2014), pp. 256-270.

50 עוד על משמעותו ומקורות השפעתו של לוח הדינים בסוף הסידור ראו: גפני, רינת ישראל (לעיל, הערה 2), עמ' 189-190.

51 ליאון, מבני עקיבא למניין הצעירים (לעיל, הערה 43), עמ' 170. עוד על עיצובו המחודש של רינת ישראל ראו: ד' רפל, "תוכן וצורה בסידורי התפילה", י' רקנאטי (עורך), תפילה שבכתב: הסדור – הגות, אמונות, עיצוב, ירושלים תשס"ח, עמ' 129-136.

ישראל" מנוף הסידורים שהיו זמינים בשנות השישים והשבעים – בכלל זאת במרחב החינוכי והמוסדי. רכיב משמעותי נוסף בעיצוב הסידור – שנגזר באופן ישיר מתפקידו החינוכי – היה חלוקת התפילה לחטיבות ולפסקאות, בהתאם לתכניה ולאופן אמירתה. כן הוסיף טל כותרות שונות, שמטרתן הייתה אף היא בעיקר דידקטית, ושנועדו לסייע בהוראת התפילה ובהבנת חלקיה ומרכיביה. כל אלו – לצד בחירת הגופן, הפיסוק העשיר, שילוב המקורות והביאור המילולי בתחתית העמוד – תרמו אף הם ליצירת סידור שנועד להקל על התלמידים בהיכרותם הראשונית עם התפילה והסידור, ולהתאים לציפיותיהם ולדמותם של רבים מהוריהם ומוריהם.

הסידור הראשון בסדרה הופיע בשנת תש"ל, ועל שערו הפנימי צוין בהבלטה כי הוא הופק בצוותא עם "המשרד לענייני דת של מדינת ישראל", וכי הדברים נעשו "לפי הנחיות הועדה הציבורית מטעם האגף לחינוך דתי במשרד החינוך והתרבות"⁵². זאת, בדומה לצינון שותפותה של מחלקת החינוך של ההנהלה הצינונית בהפקת סידור "מפי עוללים", בתקופת המנדט. כאמור, טל עצמו קיווה ככל הנראה כי נוסח "ספרד" של הסידור יהא זה שיופץ יותר מכול, ושיסייע להתקדמות הציבורית העתידית אל עבר איחוד נוסחים, גם אם חלקי ומדורג בשלב הראשון. עם זאת, כשנתיים לאחר מכן הפיק – כפי שתכנן מראש כנראה – גם סידור מקביל בנוסח "אשכנז", ובשנת 1973 אף הודפס סידור נוסף בנוסח אשכנז, שנועד לבני חוץ לארץ והותאם לצורכיהם.⁵³ שני הסידורים האשכנזיים בסדרה התקבלו בציבור בהתרגשות ובהתלהבות רבה, ונפוצו עד מהרה (גם הודות לסיוע כספי משמעותי של משרד החינוך) במאות קהילות ובתי ספר, בכל רחבי הארץ. הם אף זכו להד נרחב בעיתונות הדתית הכתובה ומעל במות ציבוריות שונות, וחרף הביקורת שהופנתה כלפי הכרעות שונות של טל וחבריו, דומה שלא ניתן היה להתעלם מעצם החידוש שבסדרה; מהתקבלותה הנאה בציבור; או מהתשתית האידיאולוגית שעמדה בבסיסה. בהמשך השנים הלכה ובלטה עוד יותר השפעתה הרחבה של הסדרה, בהפקת סידורים רבים ששאבו רכיבים שונים מ"רינת ישראל", ושעורכיהם עשו בהם שימוש זה או אחר בעת עריכת סידוריהם החדשים.⁵⁴ לאור ההצלחה הרבה שזכו לה שני הסידורים הראשונים בסדרה, ביקשו מובילי המהלך לערוך סידור מתאים גם בנוסח תפילה ספרדי-מזרחי, שיביא את בשורת התפילה הלאומית הסדורה גם לבני העדות המזרחיות, ולבתי ספר רבים שבהם התלמידים והמורים היו רובם ככולם לאשכנזים. לצורך כך כונסה שוב הוועדה הבינ-משרדית, שהטילה על טל לערוך גם את הסידור המזרחי, תוך שיתוף פעולה עם אישים הבקאים

52 סדור רינת ישראל נוסח ספרד, ירושלים תשל"ז, עמ' ג-ד.

53 סדור רינת ישראל נוסח אשכנז לבני חוץ לארץ, ירושלים תשל"ג.

54 על התקבלותם והשפעתם של הסידורים הראשונים ראו בהרחבה: גפני, רינת ישראל (לעיל,

הערה 2), עמ' 199-207.

בנוסחי התפילה המזרחיים.⁵⁵ ואולם, עד מהרה נתגלעו חילוקי דעות ועימותים שונים בין כמה מן המעורבים בדבר מטעם שני המשרדים – הן על רקע אישי והן על רקע עדתי ואידיאולוגי – ובסופו של דבר פעל טל כמעט לבדו.⁵⁶ בעריכת הסידור המזרחי – שראה אור לבסוף בשנת תשל"ו – התבסס טל על נוסח תפילה ספרדי/מזרחי מאוחד, שהציע בזמנו הרב עמרם אבורביע, ובפתח הסידור שולבו גם דברים של הרב עוזיאל על החשיבות באיחוד הנוסחים, והסכמה מאת הרב הראשי הספרדי דאז, עובדיה יוסף. אלא שחרף העובדה שאף סידור זה זכה לתפוצה נאה למדי בשנותיו הראשונות, זו לא התקרבה לתפוצתם של הסידורים האשכנזיים, ומעמדו לא השתווה מעולם לזה שלהם – בייחוד לא במרחב החינוכי.

לתפוצתו המוגבלת של הסידור המזרחי בסדרה הביאו גורמים כלכליים, אסתטיים, אידיאולוגיים ופוליטיים גם יחד. בראש ובראשונה הושפעו הדברים מהמהלך האידיאולוגי והפוליטי ההדרגתי של הרב עובדיה יוסף, שבמסגרתו החלו מופצים מראשית שנות השמונים – בכלל זאת בבתי ספר ובתלמודי תורה – בעיקר סידורי תפילה שזוהו עימו ועם שיטתו.⁵⁷ גורמים נוספים היו העובדה שרבים מהצעירים המזרחיים התחנכו בבתי ספר ובבתי כנסת שהתפילה בהם הייתה בלאו הכי אשכנזית;⁵⁸ שמחירו של הסידור ביחס לסידורים הפשוטים בבתי הכנסת המזרחיים היה גבוה למדי; שהשפה האסתטית המאופקת (והקרה?) שלו נבדלה מזו של מרבית הסידורים הספרדיים; ואולי גם משקלו וממדיו הפיזיים הגדולים, המתאימים יותר לבתי כנסת אשכנזיים קבועים (שבהם המתפללים מניחים את סידוריהם על שולחנות ייעודיים), והרבה פחות מכך לבתי כנסת ספרדיים/מזרחיים. כן יש להוסיף שחלק מהכרעותיו התוכניות של טל אף הן לא התקבלו על דעת רבים מהמתפללים (בהן, למשל, השמטת צורות ההגייה הקבליות של שם הוי"ה), וכן את העובדה שרבים מהמזרחיים ממילא לא חשו באותה עוצמה בצורך האישי והלאומי לעצב מחדש את התפילה ואת הסידור, ולהתאימם למציאות הדתית והחברתית במדינת ישראל.⁵⁹

55 על פרשיית הפקת הסידור הספרדי-מזרחי בסדרה, ראו בהרחבה: ר' גפני, "האם זקוקים אנו לאחרים שיערכו את הסדור שלנו? הלכה, עדתיות, ואידיאולוגיה פוליטית סביב הפקת סדור 'רינת ישראל נוסח הספרדים ועדות המזרח'", ישראל, 30 (2023), עמ' 7-31.

56 לתיעוד סדור למדי של מהלך ההפקה של סידור זה, ראו: גה"מ, תיק "לשכת סגני השר שאקי והמר – סדור 'רינת ישראל', סידור הספרדים", ג-16 / 60.

57 על כך ראו בהרחבה: נ' ליאון, חרדיות רכה: התחדשות דתית ביהדות המזרחית, ירושלים תש"ע, עמ' 83-109 (בייחוד עמ' 99-107); הנ"ל, "בית הכנסת הרב עדתי בדור המדינה בישראל", כנישתא 4 (תש"ע), עמ' רד-רח.

58 ליאון, מבני עקיבא למניין הצעירים (לעיל, הערה 43), עמ' 171.

59 על מקורם של ההבדלים באופן שבו ביקשו המזרחיים והאשכנזים לבטא במשך תקופה ארוכה את זהותם הלאומית בתוככי בית הכנסת, לפחות עד שנות החמישים, ראו: גפני, תחת כיפת

בין כך ובין כך, חרף הצלחתו המוגבלת של הסידור המזרחי בסדרה, שינה "רינת ישראל" באופן דרמטי גם את תפוצת הסידורים החינוכיים בישראל – לפחות במרחב הציונידתי. כך, עם ראשית תפוצתם של הסידורים החדשים, מיהרו בתי ספר רבים בכל רחבי הארץ לרכשו בהזולה מיוחדת עבור תלמידיהם, ובתוך שנים מספר הפך "רינת ישראל" למעין סידור רשמי של החברה הדתית הלאומית באשר היא – בייחוד זו האשכנזית.⁶⁰ אומנם, גם בשנות השבעים והשמונים נותרו לא מעט בתי ספר שהמשיכו לרכוש ולחלק לתלמידיהם סידורים קודמים – בייחוד "אור מציון", "שירה חדשה" ו"מאירת עיניים".⁶¹ ואולם בעיני רבים, משעה שהוצב על מדף הספרים סידור חדש ולאומי, המתאים גם לצרכים החינוכיים והמשקף נאמנה את הערכים הדתיים-הלאומיים, היה משהו לא טבעי בהמשך השימוש בסידורים אלו, ששיקפו בחזותם ובתוכניהם תפיסות שנדמו פחות ופחות רלוונטיות. ואכן, משנות השבעים ועד שנות התשעים חדר "רינת ישראל" ליותר ויותר בתי ספר, ובשנת תשע"ב אף הופק לראשונה סידור "רינת ישראל" המיוחד לבתי ספר והכולל רק את תפילות ימות החול, ראש חודש, חנוכה, פורים והחגים הלאומיים.⁶² הכללתן של תפילות החגים הלאומיים, יש לומר, הייתה בעיקרה הצהרה אידיאולוגית ופחות צורך פרקטי, שהרי בימים אלו בלאו הכי הילדים אינם מצויים ומתפללים על פי רוב בבתי הספר. סידור ייעודי זה זכה אף הוא לתפוצה נאה מאוד, מאז הופעתו, וזאת חרף העובדה שהודפס אך ורק בנוסח ספרד.⁶³

הלאום (לעיל, הערה 8), עמ' 335-355. כן ראו י' הראל, "ציונות של מסורת? לבירור אופייה של הפעילות הציונית בקהילות אסיה-אפריקה", ע' אטקס ואחרים (עורכים), ציוני דרך: מסות ומחקרים בהיסטוריה של עם ישראל, מוגשים לצבי (קותי) יקותיאל, ירושלים תשע"ו, עמ' 321-335; י' בצלאל, נולדתם ציונים, ירושלים תשס"ח.

60 פרטים שונים על הסיוע הכספי שהעניקו משרדי הממשלה לבתי ספר שרכשו סידורי "רינת ישראל" לתלמידיהם ניתן ללמוד מהדיונים שהתקיימו על אודות הפקת הסידור המזרחי בסדרה (לעיל, הערה 56).

61 כך נעשה, למשל, בבתי ספר של הקיבוץ הדתי, שבו עדיין חולקו במשך שנים ארוכות אחר כך סידורי "שירה חדשה" (ריאיון עם מלכה פוה, מנהלת בית הספר שק"ד בשדה אליהו במשך שנים ארוכות, ועם הרב יהודה טרופר, רב ביה"ס בעבר). כך נעשה גם בבתי ספר שמרניים יותר בירושלים דוגמת "חורב", בעוד בבתי ספר ציוניים בבני ברק חולקו עד ראשית שנות השמונים אפילו סידורי "אור מציון" בצורתם הנושנה.

62 רינת ישראל לבית הספר, תשע"ב.

63 על העדפת נוסח ספרד כנוסח מאחד, גם בשנים האחרונות, סיפר לי הרב אלישע יעקבי ממודיעין, המכהן כרב בית ספר ממ"ד בעיר במשך שנים ארוכות.

מבחירת נוסח לאיחוד נוסחים: סידורי בית הספר בציבור הדתי-הלאומי בעשורים האחרונים

כמה עשרות שנים לאחר הפקתו הראשונית של "רינת ישראל", וחרף מעמדו הכמעט הגמוני בציבור הרחב ובבתי הספר, החלו מופיעים במרחב הדתי-הלאומי סידורים חינוכיים חדשים, שאף אם הושפעו מ"רינת ישראל" באופנים שונים, ביקשו להציע לתלמידים ולמורים אפשרויות חינוכיות ואידיאולוגיות נוספות.

כך, למשל, בשנים תשע"א-תשע"ב הופיע ביוזמת הוצאת קורן "סדור קורן לתלמיד", שראה אור בנוסח אשכנז, בנוסח ספרד ובנוסח ספרדי-מזרחי. בדומה לכלל הסידורים המופיעים בהוצאה זו – אשר בעצמם הושפעו ללא ספק מסידורי "רינת ישראל" שקדמו להם – גם עיצובו החזותי והתוכני של הסידור החדש לתלמידים היה מוקפד מאוד, ונועד להחליף סידורים חינוכיים בני הדורות הקודמים. מאידך גיסא, שלא כמו בסידור "רינת ישראל" השלם, נכללו בסידור זה כמעט רק תפילות הנאמרות בבתי הספר בפועל. זאת כדי שלא להרגיל את התלמידים למצב שבו ישנם בסידור חלקים פחות חשובים, או שאינם רלוונטיים עבורם.⁶⁴ במקביל נוספו בסידור כל פרקי ספר תהילים (שבהם ניתן לעשות שימוש במסגרת טקסים ותפילות מיוחדות הנערכות מעת לעת בבית הספר) וכן חמש מגילות – שבהן ניתן להשתמש במסגרת לימודן בכיתה לקראת החגים השונים.⁶⁵ תפוצתו של סידור קורן לתלמיד אומנם נותרה מוגבלת למדי, ואולם דומה שבעצם הפקתו היה ניסיון להרהר מחדש – לאחר כמה עשרות שנים – בהיצע התפילות הנכון שיש לכלול בסידורים החינוכיים הייעודיים, כמו גם לאפשר שימושים נוספים בסידור, שלא היו אפשריים באלו הקודמים, בכללם "רינת ישראל".

התפתחות מעניינת עוד יותר הייתה זו שהביאה להפקת הסידור "שפתי תפתח", שראה אור במגוון מהדורות ובשלושה נוסחים שונים, מאז שנת תשס"ט. סידור זה, המבוסס על פסקי ההלכות של הרב מרדכי אליהו, זכה בשני העשורים האחרונים לתפוצה רחבה במיוחד בבתי הספר, הן בשל מעמדו הציבורי וההלכתי של הרב מרדכי אליהו (ובנו, הרב שמואל אליהו, עורך הסידור בפועל), והן בשל ניסיונו לעודד התאמה מוצלחת יותר בין הנוסחים השונים, באמצעות עימוד מקביל של התפילות המרכזיות הנאמרות בבתי הספר, בשלושת הנוסחים שהסידור מופץ בהם.⁶⁶ פרט לתפילה

64 ריאיון עם עורך הסידור, הרב יצחק בראור.

65 שם.

66 על האופן שבו אימצה חלק מהחברה הציונית-הדתית את הרב מרדכי אליהו – הן בחייו והן לאחר פטירתו – כמנהיג רוחני והלכתי ייצוגי (ומעין דמות מאזנת לדמותו של הרב עובדיה יוסף), טרם נכתבו דברים סדורים. להצגה מעמיקה של המורכבות שביחסו של הרב אליהו עצמו לצינונות ולצינונות הדתית, ראו ש' הירש, "אורות אליהו: יחסו של מור' הרב מרדכי

עצמה, יש לומר, כולל סידור זה הקדמה סדורה מאת הרב שמואל אליהו על התפילה ומשמעותה, כמו גם פירושים רעיוניים שונים לחלק מקטעי תפילה, שכמותם לא היו מצויים בסידורי התפילה החינוכיים הקודמים.

הצלחתו הרבה של סידור זה, כך נדמה, משקפת באורח נאמן תהליכי עומק רחבים יותר, המתחוללים בקרב חלקים נרחבים בציבור הדתי הלאומי בעשרות השנים האחרונות: הצורך להיתלות בסמכות רבנית מובחנת וברורה (הנעדרת מרבנים מהסידורים החינוכיים הקודמים); ההתנערות ההדרגתית מחזון איחוד הנוסחים העתידי, שרבים האמינו בו במשך עשרות שנים; השאיפה לתת ביטוי מוצלח וכולט יותר גם למסורות שאינן אשכנזיות – בכלל זאת בעולם התפילה ובית הכנסת; ואולי גם השאיפה ללמידה מעמיקה יותר של תוכני התפילה, המיוצגת על ידי הפירושים השונים המלווים את הסידור בקטעים רבים.⁶⁷ חלק מאותם תהליכים, כפי שנראה, מקבלים את ביטויים גם במרחב החינוכי החרדי, ובסידורי התפילה החינוכיים המופקים עבור מוריו ותלמידיו.

בשולי הדברים יצוין כי כמו בבתי הספר בחינוך הממלכתי הדתי הקלאסי, גם בבתי ספר של זרמים אחרים – דוגמת בתי הספר של רשת תל"י – נערכת תפילה משותפת בבתי הספר, ולפיכך גם שיעורים בהבנת התפילה והכרת עולמו של הסידור. אומנם, גם בחלק מבתי הספר של רשת זו נעשה שימוש בסידור "רינת ישראל", ואולם כבר בשנת תשס"ח ראה אור עבורם סידור "שירת הלב". סידור זה מבוסס ברובו על נוסח ספרד, כולל הוראות תפילה מפורטות ופירוש לחלק מקטעי התפילה, ותפילות לכל ימות השנה כולל החגים וימי הזיכרון הלאומיים, שבחלק מהם התלמידים אינם מצויים כלל בבית הספר. כן כולל הסידור תוספות של קטעי קריאה שונים, וקטעים קצרים מנוסחי תפילה לאאורתודוקסיים.⁶⁸ במקרים אחרים מתבססות התפילות גם ברשת זו – כמו ברשתות חינוכיות אחרות – על סידורים אחרים, ולעיתים אפילו על בחירה אישית של המורים עצמם, היוצרים עבור התלמידים סידורים המותאמים לצרכיה ולאופייה של כל כיתה, על פי הבנתו של המורה.⁶⁹

אליהו זצ"ל למדינת ישראל ולמאורעות התקופה" אסיף: תנ"ך ומחשבה, ב (תשע"ה), עמ' 328-355. על העדפתו של סידור זה בשל דמותם של הרבנים המזוהים עימו, כמו גם בשל ההתאמה בין עימוד הנוסחים השונים, שמעתי בין השאר מהרב שמואל נחמני, רב בית הספר "תמר" בבקעת הירדן, והרב יהודה אפרתי, רב בית הספר "נעם" בבית שאן.

67 על חלק מתהליכים אלו ראו בהרחבה במחקריו של נסים ליאון. על ההתלבטות ההלכתית ארוכת השנים בבתי ספר דתיים-לאומיים על נוסח התפילה בבית ספר רביעדי, ראו באופן סדור: א' גוטמן, "נוסח התפילה במוסדות חינוך", שמעתין, 65-66 (ניסן תשמ"א), עמ' 88-97.

68 סידור שירת הלב תל"י, ירושלים תשס"ח.

69 ריאיון עם חוה טרייטל, לשעבר מובילת נושא התפילה בבית הספר תל"י בשכונת ארמון הנציב בירושלים.

לפני שנים אחדות הופיע סידור חינוכי נוסף בשם זה – "שירת הלב" – הפעם בידי עמותת "חיוך לערכים", המזוהה שוב עם זרם החינוך הממלכתי הדתי. עם זאת, כמו סידורה של רשת תל"י, גם סידור זה כולל מגוון רכיבים חינוכיים וחוויתיים נוספים, הנועדים להקל ולסייע בהקניית התפילה, לצד נוסח התפילה הקלאסי שהסידור ערוך על פיו.⁷⁰ הנה כי כן, השינויים בהיצע הסידורים החינוכיים בעשרות השנים האחרונות, מתרחש בכלל הזרמים הדתיים והמסורתיים הציוניים, לעיתים באופן מקביל ואולי תוך השפעה הדדית.

בין שמרנות ללמדנות: סידורים חינוכיים במוסדות לימוד חרדיים

לאחר תקופה ארוכה שבמהלכה מוסדות הלימוד במגזר החרדי עשו שימוש בעיקר בסידורים החינוכיים הוותיקים והמוכרים, בעשרות השנים האחרונות נערכו והופקו עבור תלמידי המוסדות החרדיים עשרות סידורים חינוכיים חדשים: במגוון נוסחים; ברמת עיצוב משתנה (ועל פי רוב עשירה הרבה יותר מבעבר); בשימת לב מעמיקה יותר לגיל התלמידים, לצורכיהם הלימודיים ולאופייה הייחודי של התפילה במקום הלימודים. כך, בעוד סידורים רבים מופנים עדיין לכלל התלמידים, בעשורים האחרונים הופקו לא אחת גם סידורים שנועדו לקבוצות מוגדרות של תלמידים: במוסדות של חסידות או של קבוצה חברתית מוגדרת;⁷¹ במוסדות בעלי אופי חינוכי ייחודי; ואפילו במוסדות החינוך של בנות המגזר החרדי – הזוכות לעיתים לסידורים בעלי תוכן ועיצוב המותאמים במיוחד עבורן.

הפקת המגוון הרחב של הסידורים החינוכיים החרדיים הושפעה ללא ספק גם מהפקת הסידורים החינוכיים החדשים במגזר הדתי הלאומי, הזוכים להקפדה יתירה בסוגיות של עיצוב ונוסח, אך גם משינויים שהתחוללו בעשרות השנים האחרונות בעיצובו של הספר התורני באשר הוא. אומנם בשל העובדה שהמוסדות החרדיים עדיין הומוגניים למדי מבחינת מוצאם העדתי של התלמידים, וכפופים לסמכות רבנית ותורנית שהיא על פי רוב מוצהרת וברורה, התלבטויות סביב בחירת נוסח התפילה הנכון או אופן יצירת מקור סמכות הלכתי המלווה את הסידור, על פי רוב רלוונטיות פחות מאשר במגזר הדתי-הלאומי. עם זאת, במובנים אחרים הושפעו סידורי התפילה החרדיים בכל זאת מן הנעשה בתחום זה במגזרים אחרים, והם משקפים תהליכים חברתיים המתחוללים גם בתוך המגזר החרדי עצמו.

70 פ' כהן (עורך), סידור שירת הלב: סידור מבואר לימות החול למתפלל בראשית דרכו (נוסח ספרד / עדות המזרח), תשע"ט. סידור נוסף בעל אופי דומה למדי, הוא "סידור שורשים", שנערך בבית הספר הדתי-חילוני "שורשים" בנטור שברמת הגולן.

71 ראו למשל סידור בית אהרן וישראל לתלמידים (ירושלים תשמ"ד), המיועד לתלמידים במוסדות החינוך של חסידות קרלין-סטולין.

אומנם גם כיום ישנם מוסדות לא מעטים העושים שימוש בסידורים החינוכיים הוותיקים והשמרניים באופיים – דוגמת "שירה חדשה" או "תפילת כל פה" – ואולם גם בקרב הציבור החרדי השמרני יותר ניתן להבחין בהתפתחויות מעניינות בהקשר זה. כך, למשל, בעשרות השנים האחרונות מפיקה הוצאת "אשכול" – לצד "תפלת כל פה לתלמידים" – סידור חינוכי נוסף, "מקור הברכה לתלמידים", המבוסס אף הוא על סידור מלא בשם זה המיועד לכלל הציבור.⁷² ואולם, בעוד הוראות התפילה וההכוונה ההלכתית ב"תפלת כל פה" כתובות על פי רוב בכתב רש"י, ונותרו עד היום מצומצמות למדי, כתובות ההוראות בסידור "מקור הברכה" בכתב מרובע מוקפד, והן ארוכות ומפורטות יותר באופן ניכר. כך מציעה ההוצאה לציבור שני סידורים, שההבדלים ביניהם משקפים במידה מסוימת גם הבדלים הנוגעים למידת הלמדנות הנדרשת מן התלמידים, או למידת השמרנות הגרפית (המביאה להמשך שימוש בכתב רש"י). מאפיין נוסף של סידורים בעלי אופי למדני יותר, הוא הכללתן בסידור של תפילות שאינן נוהגות על פי רוב בבתי ספר, דוגמת אלו הנאמרות בימי הצומות לאורך השנה. אומנם מאפיין זה תלוי אף הוא בגיל התלמידים המשתמשים בסידור (שאינו מצוין על פי רוב באופן מפורש), אך דומה שהוא מבטא, מעבר לכך, גם השקפה חינוכית רחבה יותר. בין הסידורים המיועדים לתלמידי המוסדות החרדיים, שהינם בעלי עיצוב ואופי מבוגר ולמדני יותר (המתבטא גם בהלכות המפורטות לצד התפילה), הם "כלילת יופי לתלמידים" והסידור המופק עבור תלמידי מוסדות חסידות קרלין-סטולין.⁷³

סוגיה נוספת המשקפת שינויים חינוכיים וחברתיים המתרחשים בציבור החרדי – כמו גם את השפעת הסידורים הדתיים הלאומיים – היא הליווי הפדגוגי של הפקת הסידור ועיצובו, ואופן בחירת הגופן ועיצוב העמוד המתאימים לתלמידים, מבחינה לימודית ואסתטית גם יחד. כך, בניגוד לעבר, בחלק לא מבוטל מן הסידורים הרואים אור בעשורים האחרונים נוספה בראשיתם הקדמתם של העורכים או של יוזמי הסידור, ובה התייחסות לנושאים שונים הנוגעים לשיקולי העריכה, כמו גם להכרעות פדגוגיות ועיצוביות שונות, לעיתים תוך אזכור שמם של האישים שליוו את מהלך העבודה. זאת, בניגוד לתקופות קודמות שבהן מי שהכריעו בסוגיות השונות היו המו"לים עצמם, על פי רוב משיקולים מסחריים או פרקטיים בלבד. כך, למשל, בסידור "בית תפלה לתשב"ר שמע בני", צוין במפורש בהקדמה כי:

72 על סדרת סידורי מקור הברכה ראו: גפני, פותח סידור (לעיל, הערה 7), עמ' 58-60.
 73 סדור תפלה השלם כלילת יפי לתלמידים, ירושלים תשע"ג; סידור בית אהרן וישראל לתלמידים, שם. סידור נוסף בעל אופי למדני וגדול יותר, הוא הסידור הספרדי/מזרחי שמ"ע תפילתי, הכולל קובץ הלכות רחב למדי לתלמידים בני העדות השונות (ירושלים תשס"א).

נעזרנו לשם הכנת הסדור בקביעותיו הפדגוגיות והמקצועיות ונסיונו רב השנים של המחנך הנודע [...] בסדור זה בחרנו את הפונט 'מילר דרוגולין', שכבר הוסכם בין גדולי המחנכים הוותיקים והחדשים, שהוא גורם לירידה דרסטית בעייפות העין, ובשל כך התלמידים מגלים יכולת ריכוז בתוך דפי הסדור, ללא הפסקות או הסחות דעת.⁷⁴

בהקשר זה מעניין לציין עוד שעיצובם החדשני של הסידורים החינוכיים החרדים מעשרות השנים האחרונות, מתבטא בראש ובראשונה בעיצוב צבעוני של כריכתם, הכולל – שלא כמו במרבית הסידורים הדתיים-הלאומיים – איורים ותמונות שונות, הרלוונטיות על פי רוב לעולם התפילה והסידור.⁷⁵ אומנם הדבר נעשה בעיקר בסידורים ספרדיים ומזרחיים, ובחלק מן המקרים נובע מהעובדה שהסידור מיועד לתלמידים צעירים במיוחד, המתחילים להשתמש בסידור כבר בהגיעם לגיל 4-5. ואולם, במקרים אחרים קיים הדבר גם בסידורים המיועדים לתלמידים מבוגרים יותר.

כמו הסידורים החרדיים האשכנזיים, גם סידורים חרדיים מזרחיים מופקים בעשרות השנים האחרונות במגוון כותרים שונים, תוך הדגשות עיצוביות ואידיאולוגיות שונות. שלא במפתיע, חלק ניכר מסידורים אלו מזוהה במשתמע או במוצהר עם שיטתו ההלכתית והנהגתו הפוליטית של הרב עובדיה יוסף, שבמקרים אחדים הסכמתו מופיעה במפורש בראשית הסידור.⁷⁶ זאת במקביל לשינויים בתחום הסידור והתפילה שהתחוללו בכל הציבור המזרחי כתוצאה מעלייתו של הרב עובדיה יוסף ושל תנועת ש"ס, החל מראשית שנות השמונים.⁷⁷ עם זאת, סידורים אחרים מבטאים באופן זה או אחר מחויבות לבתי מדרש אחרים או לדמויות מובילות נוספות – שאינן מזוהות באופן מוחלט עם המהפכה ההלכתית והחברתית מבית מדרשו של הרב עובדיה.⁷⁸

74 סדור בית תפילה לתשב"ר שמע בני, ירושלים תשע"ז, הקדמה. על יצירתם הראשונית של סידורי בית תפילה (והגופן הייחודי של ההוצאה) ראו למשל: <https://www.kikar.co.il/%D7%A1%D7%95%D7%93%D7%95%D7%AA-%D7%94%D7%99%D7%95%D7%93%D7%90%D7%99%D7%A7%D7%94-%D7%94%D7%97%D7%A8%D7%93%D7%99%D7%AA-%D7%A0%D7%97%D7%A9%D7%A4%D7%99%D7%9D.html> (אוחזר 11.6.2020). כן ראו: גפני, פותח סידור (לעיל, הערה 7), עמ' 56-57.

75 ראו למשל: סדור נזר הקודש, ירושלים תשנ"ג; סדור לתשב"ר סוכת דוד לחול, ירושלים תשנ"ט; סדור מפי עוללים לגיל הרך, ירושלים תשנ"ז, ועוד.

76 ראו למשל: סדור נזר הקודש השלם לימות החול ור"ח, ירושלים תשע-. גם סידורי "אור ודרך" ו"אור השלום" לתלמידים – הגם שאינם כוללים הסכמה מפורשת של הרב יוסף, שייכים לאותה קבוצה של סידורים המזוהה עם שיטתו ועם הנהגתו.

77 ליאון, ממסורת עדתית קטנה (לעיל, הערה 24), עמ' 130-132.

78 ראו למשל: הסדור המדויק ילדי חנה לתלמידים, בני ברק תשנ"ז. סידור זה מזוהה עם שיטתו ההלכתית והדקדוקית הייחודית של הרב מצליח מאזוו, שבנו אף העניק לו הסכמה מיוחדת.

רכיב נוסף שעורכי הסידורים המזרחיים לתלמידים מתלבטים אם להכלילו, הוא צורת ההגייה המלאה של שמות הקודש, באחד מנוסחיהם הקצרים או הארוכים יותר. כאמור, כבר בתקופת המנדט השמיט מנצור במהדורתו החינוכית של "תפלת ישרים" את שמות האדנות וההוי"ה המלאים, וכך עשו מרבית עורכי הסידורים לתלמידים גם בעשרות השנים הבאות. עם זאת, ישנם סידורים חינוכיים שבהם שולבו למרות זאת השמות המפורשים, לעיתים אף בנוסח ארוך יותר מן המקובל ברוב הסידורים הרגילים.⁷⁹ כאמור, במקרים אחדים הופקו סידורים ייחודיים המותאמים לצורכיהן של תלמידות במוסדות הלימוד החרדיים, והמעוטרים אף הם בהתאם, תוך הכללת קטעים ייחודיים לתלמידות דוגמת הפרשת חלה והדלקת נרות שבת.⁸⁰ אף זאת, יש לציין, בניגוד לנעשה במגזר הדתי-לאומי, שבו מחולקים לתלמידים ולתלמידות בכל בית ספר סידורים זהים לחלוטין.

היצע, סמכות, הנגשה: דיון

חרף ההבדלים הגדולים בהתייחסותם לתפילה ולסידור – הנובעים מהשתייכותם המגזרית (ולעיתים העדתית) השונה של בתי הספר, מגיל התלמידים המגוון ומן התקופות השונות הנסקרות במאמר זה – דומה שניתן לעמוד על כמה התלבטויות יסודיות, המשותפות לרבים מעורכי הסידורים החינוכיים באשר הם, מראשית התקופה ועד היום, והמשקפות מן הסתם התלבטויות גם בין כותלי בתי הספר עצמם. כך, למשל, אחת הסוגיות העקרוניות ביותר המשתקפות מעיון בסידורים השונים, היא סוגיית היצע התפילות המוגש לתלמידים בסידורים החינוכיים, אלו הנאמרות בבית הספר עצמו באופן קבוע בלבד; אלו הנאמרות בבית הספר גם במועדים מיוחדים; או גם חלק מאלו הנאמרות בידי התלמידים בבית עם הוריהם, על פי רוב בתפילות ערב שבת, אך לעיתים גם בחגים ובמועדים האחרים. התלבטות זו – ששורשיה אידיאולוגיים ומעשיים גם יחד – הביאה כשלעצמה ליצירת מגוון רחב

סידורים אחרים כוללים דווקא הסכמות של הרב מרדכי אליהו – אחד ממתחריו הבולטים של הרב יוסף – ואולם אלו יועדו ככל הנראה לציבור שאינו חרדי באופיו, וכך מופנים ממילא לקהל אחר (ראו למשל: הסידור לתלמיד שיח יצחק, כוכב יעקב תש"ס; הבל פי סדור לתשב"ר, ירושלים תשמ"ט [בסידור זה מופיעות הסכמותיהם של שני הרבנים זו לצד זו]).

79 ראו למשל: סדור בית יהודה לתלמיד, ירושלים תש"ן. סידורים נוספים שבהם נכללו צורות ההגייה של שמות הקודש הם אור השלום המיוחד לתלמיד עם כוונות השם (ירושלים תש"ס); שיח יצחק (כוכב יעקב תש"ס); ושחרית לתלמיד (אשקלון תשנ-).

80 ראו למשל: סדור אור ודרך החדש לתלמידה, ירושלים תש"ע. כן ראו: סדור תפלת חנה: סדור תפלה לבנות ישראל, רמת גן תשמ"ו (סידור בעריכת הרב יצחק ברדע, המיועד לנשים ולבנות באשר הן). על סידורים אלו ראו: גפני, פותח סידור (לעיל, הערה 7), עמ' 234-238.

של סידורים חינוכיים, המציגים היצע מגוון מאוד של תפילות הנכללות בהם. זאת, בכל המגזרים ולאורך כל התקופה הנדונה. כמתואר, בחלק מן המקרים הביאה התלבטות זו להכללת רכיבים בעלי אופי אידיאולוגי מובהק בסידור – דוגמת תפילות יום העצמאות, שאין להן כל משמעות מעשית בבית הספר עצמו, ולשם ההצהרה האידיאולוגית גרידא. במקרים אחרים צורפו לסידורים רכיבים מתקדמים או למדניים במובהק – אף הם כאלו שמן הסתם אינם משמשים את התלמידים באופן יומיומי, ואשר נועדו בעיקר להתוות בפניהם דרך חינוכית ואידיאולוגית עתידית. הבחירה שבה נוקטים חלק מבתי הספר, לחלק לתלמידים סידורים מלאים, המיועדים למעשה לכל מתפלל באשר הוא – ייתכן שנובעת אף היא מהתלבטות זו, ומרצונם של מחנכים להציע לתלמידיהם את כלל התפילות כולן – הן כהצהרה ערכית, הן כהתוויית דרך עתידית והן כפתרון מעשי.

התלבטויות אידיאולוגיות נוספות הן אלו הנוגעות לשאלת ריבוי הנוסחים בכיתה רביעדתית (שאינה קיימת, על פי רוב, במוסדות החינוך של החברה החרדית), או לסמכות ההלכתית שעורכי הסידור – ובעקיפין גם התלמידים והמורים – מסתמכים עליה בתפילתם. בחלק מן המקרים, מקבלות ההכרעות בסוגיות אלו ביטוי מפורש בסידורים החינוכיים, באמצעות שילוב הסמכות או הקדמות של רבנים שונים בפתח הסידור, או בהצהרה המפורשת על חתירה לתפילה רביעדתית משותפת. במקרים אחרים, לעומת זאת, ההכרעות אינן גלויות לעין ומשתמעות אך באופן עקיף.

בין כך ובין כך, לצד ההתלבטויות העקרוניות, הדתיות והאידיאולוגיות, לבחירת הסידור החינוכי נלווים לא אחת – מראשית התקופה ועד היום – גם שיקולים נוספים, חינוכיים ופרקטיים, המקבלים אף הם את ביטויים במגוון אופנים, והתורמים ליצירת ההיצע ההולך וגדל בהתמדה של הסידורים החינוכיים: משקלו של הסידור וגודלו הפיזי; עיצובו הגרפי החיצוני והפנימי; גודל האותיות בקטעי התפילה השונים; ואפילו שילוב של איורים מסוגים שונים, בעיקר בסידורים המיועדים לילדים צעירים – הן במגזר החרדי והן במגזר הדתי-הלאומי (ובייחוד בסידורים המיועדים לגני הילדים, שלא נסקרו במסגרת זו). אלו, יש להניח, ממלאים אף הם תפקיד משמעותי בבחירת סידורי התפילה המחולקים לתלמידים במוסדות שונים, לפחות במקרים שבהם הבחירה איננה מובנת מאליה, מסיבה אידיאולוגית או אחרת.

רכיב ייחודי אחד, שחרף הפוטנציאל הגלום בו דומה שכמעט ולא נעשה בו שימוש, הוא בחירת שם סמלי לסידור החינוכי, שיבטא את עולם הערכים הדתי והאידיאולוגי שהתלמידים והמורים מחויבים לו. כך, להוציא מקרים בודדים, כמעט לכל הסידורים מוענקים שמות בעלי אופי נייטרלי, שאינו טומן בחובו זיהוי אידיאולוגי או ערכי זה או אחר. להוציא את סידור "שירה חדשה" – שדומה שעורכו שילב לא במקרה את ה"חידוש" בכותרתו – או סידור "שירת הלב" של רשת תל"י (ששמו רומז, כמדומה,

למתח המתמיד שבין התפילה הכתובה והמנוסחת לבין התפילה האישית והמשתנה) – קשה למצוא משמעות נוספת בשמותיהם של הסידורים החינוכיים, שעורכיהם החמיצו, כך נראה, את הפוטנציאל הגדול הגלום בהם.

סידורי תפילה חינוכיים לתלמידים ולבתי ספר: רשימת מצאי מוערת⁸¹

ברשימה זו נכללים סידורים שהודפסו בעברית, בארץ ישראל בלבד, משלהי המאה הי"ט ועד ראשית המאה הכ"א. מרבית הסידורים הנכללים ברשימה מוגדרים במפורש ככאלו המיועדים לתלמידים או לבתי הספר או תלמודי התורה. מיעוטם כאלה שאינם מוגדרים כך באופן מוצהר בכותרתם, אך המשווקים באופן זה בקרב ציבורים שונים, והכוללים רכיבים תוכניים או חזותיים המיועדים באופן ישיר לתלמידים ולבתי ספר. הרשימה איננה כוללת סידורים המיועדים לילדי הגנים בגילאי טרום-קריאה.⁸² בה במידה היא איננה כוללת סידורים המיועדים באופן ייחודי לבר מצווה או לבת מצווה, כי אם רק סידורים המיועדים להפצה רחבה בקרב קבוצות גדולות של תלמידים במסגרות השונות.

הרשימה מבוססת על הקטלוג הכללי של הספרייה הלאומית, הקטלוג המאוחד של כלל הספריות בישראל, וכן על איסוף מידע ונתונים בבתי ספר, בחנויות ספרים ובבתי הוצאה שונים. אמנם, מאליו מובן שישנם סידורים חינוכיים נוספים שלא נכללו ברשימה. אלו לא נכללו בקטלוגים המרכזיים שנבדקו, ואף אינן עליהם נתונים סידורים ממקורות אחרים. עם זאת, הרשימה משקפת בכל זאת את ההיצע הרחב והמגוון של סידורים חינוכיים שהופקו בארץ ישראל בתקופה הנדונה. סידורים רבים הכלולים ברשימה הופיעו במהדורות רבות – לעיתים שונות זו מזו, בצורות אלו ואחרות – ובמקרים אלו שנת ההוצאה שצוינה היא זו המוקדמת ביותר שנמצאה (במקרים שבהם נמצאו שינויים משמעותיים במיוחד בין המהדורות, צוינו שתי המהדורות ברשומות נפרדות). במקרים שבהם סידור אחד ראה אור בשמות שונים, מופיעים הדברים בשתי רשומות שונות.

כאשר צוין כי נוסח התפילה של הסידור הינו "ספרדי" נעשה הדבר בהתבסס על הכותרת המדויקת של הסידור עצמו, או במקרים שבהם לא צוין מפורשות נוסח הסידור אך הוא מיועד לתלמידים ספרדים/מזרחיים.

81 הרשימה הוכנה בסיועה של אלישבע קוכנוביץ, עוזרת המחקר בפרויקט, ונתמכה על ידי קרן המחקר של המכללה האקדמית כנרת.

82 על סידורים בגילאי טרום-קריאה ראו למשל: מ' לופר, "סידור מיוחד לילדים – מארג השקפתי, חינוכי ואידאולוגי", א' ויסקינד-אלפר (עורכת), בכורי לנדר: מחקרי סטודנטים, ירושלים תשע"ב, עמ' קנז-קצד.

1. אור השלום המיוחד לתלמיד עם כוונות השם, תש"ס, אור השלום, רפט עמ', ספרדי/עדות המזרח (כריכה קשה ומאוירת, אותיות גדולות כולל טבלת א"ב, הוראות תפילה קצרות, וכולל תפילות ימות החול, ראש חודש ושיר השירים).
2. אור ודרך החדש לתלמיד, תשמ"ט, אור ודרך, רלג עמ', מיוחד לתלמידי תלמודי התורה הספרדים (כריכה קשה ומאוירת, אותיות גדולות כולל טבלת א"ב, הוראות תפילה קצרות מאוד, וכולל תפילות ימות החול, ראש חודש וקבלת שבת).
3. אור ודרך לתלמידה, תש"ע, אור ודרך, 248 עמ', על פי פסקי הרב עובדיה יוסף (כריכה קשה ומאוירת, אותיות גדולות כולל טבלת א"ב, הוראות תפילה קצרות מאוד, וכולל תפילות ימות החול, ראש חודש וקבלת שבת. התייחסות מיוחדת לציבור הנשים והתלמידות, בברכות, ובתוספת של תפילת חנה והפרשת חלה).
4. אור לישראל, תש"ס?, פאר הקודש אשקלון, שלו עמ', ספרדי ועדות המזרח.
5. אור מציון: בשביל תינוקות של בית רבן עם אלפא ביתא ונשיאת כפיים, תרצ"ב, לוינאפשטיין ושות', 224 עמ', אשכנז (כריכה חיצונית קשה ולא מאוירת, כריכה פנימית מאוירת, אותיות בגדלים שונים, כולל טבלת א"ב, הוראות תפילה קצרות בכתב רש"י, וכולל תפילות כל השנה. בחלק מן ההוצאות המאוחרות יותר של הסידור נכללו התפילות הלאומיות בסוף הסידור).
6. אור מציון: בשביל תינוקות של בית רבן עם אלפא ביתא ונשיאת כפיים והגדה לפסח והושעננות, תר"ץ~/תרצ"ה~, לוינאפשטיין ושות', אשכנז/ספרד (כריכה חיצונית קשה ולא מאוירת, כריכה פנימית מאוירת, אותיות בגדלים שונים, כולל טבלת א"ב, הוראות תפילה קצרות בכתב רש"י [בנוסח אשכנז בעברית; בנוסח ספרד ביידיש], וכולל תפילות כל השנה. בחלק מן ההוצאות המאוחרות יותר נכללו התפילות הלאומיות בסוף הסידור).
7. אילת השחר, תשנ"ה, מכון מסכתא, לז עמ', אשכנז/ספרד (כריכה רכה ולא מאוירת, אותיות בינוניות-גדולות, ללא טבלת א"ב וללא הוראות תפילה, וכולל התפילות לימות החול ולראש חודש).
8. בית אהרן וישראל לתלמידים, תשמ"ד, מוסדות קרלין סטולין, רב עמ', ספרד (כריכה קשה ולא מאוירת, כתב גדול, כולל טבלת א"ב, הוראות תפילה קצרות מאוד, וכולל את תפילות ימות החול, ראש חודש, חנוכה ופורים, תעניות, וכן ספר תהילים כולו).
9. בית יהודה לתלמיד, תשנ"ב, מכון מירב, שיט עמ', ספרדי ועדות המזרח (כריכה קשה ולא מאוירת, אותיות גדולות, כולל הוראות תפילה, וכולל את התפילות לימות החול, לראש חודש ולחנוכה, ואת הקריאה בתורה לימות החול, לחנוכה ולימי ניסן. כולל תיקון חצות).

10. בית תפילה לתשב"ר שמע בני, שנה 2, מילר, 284 עמ', אשכנז/ספרד (כריכה קשה ומאוירת, אותיות גדולות).
11. הסדור המפואר לתלמידים: כולל כל התפילות וההוספות הנחוצות לתלמידים, תשמ"ב, מאור, רטז עמ', ספרד (כריכה קשה, כתב גדול כולל טבלת א"ב מפורטת מאוד, הוראות תפילה קצרות מאוד, וכולל תפילות לימות החול, לחנוכה ולפורים).
12. הסדור לתלמיד שיח יצחק, תש"ס, הספר – כוכב יעקב, תעז עמ', ספרדי (כריכה קשה ומאוירת, כתב גדול, הוראות תפילה קצרות, כולל הסכמת הרב מרדכי אליהו, וכולל תפילות לימות החול, לראש חודש וקבלת שבת, וכן הקריאה בתורה לימות החול).
13. יחיה דעת לתלמידים, תשנ"ו, שעז עמ', ספרדים על פי פסקי השו"ע והגר"ע (כריכה קשה, אותיות גדולות, הוראות תפילה קצרות, כולל קובצי הלכות מאת הרב עובדיה יוסף והרב דוד יוסף).
14. ילדי חנה לתלמידים – מתוך הסידור איש מצליח, תשנ"ז, מכון הרב מצליח – ישיבת כסא רחמים, 401 עמ', ספרדי איש מצליח (כריכה קשה ומאוירת, כתב גדול, כמה עמודי הוראות קריאה והוראות דקדוקיות, הוראות תפילה קצרות, כולל הסכמת הרב צמח מאזוז, תפילות ימות החול וראש חודש, והקריאה בתורה לימות החול).
15. כלילת יופי לתלמידים, תשע"ג, תפארת, כ"300 עמ', אשכנז (כריכה קשה ולא מאוירת, אותיות גדולות, כולל טבלת א"ב, הוראות תפילה קצרות, וכולל התפילות לימות החול, לראש חודש ולחנוכה, וסליחות לימות השנה).
16. מאורות התפילה – תפילות וחוברת ביאורים ופעילות תשב"ר, תשס"ז, מאורות התפילה – בית שמש, 89 עמ', ספרד (חוברת תפילה ולימוד תפילה לתלמידים צעירים, כוללת הסכמות, כתב גדול, פירוש לחלק מן התפילות, תפילות לימות החול בתלמודי תורה בלבד, וכן פעילויות ללימוד התפילה).
17. מאירת עינים, תשט"ז, סיני, 507 עמ', ספרד (כריכה קשה ולא מאוירת, אותיות בגדלים שונים, וכולל תפילות לכל ימות השנה, הוראות תפילה קצרות מאוד, וקריאות בתורה לימות החול. התפילות הלאומיות שולבו בסוף הסידור במהדורות רבות. למעשה סידור רגיל, שהופץ במהדורות רבות בשיתוף גורמים שונים, בהם מחלקות חינוך של עיריות ומועצות ברחבי הארץ – כסידור המיועד גם לתלמידי בתי הספר בגילאים שונים).
18. מנחת יהודה כמנהג הספרדים לתלמידים, תשנ"ח, מוסדות שתילי זיתים בני ברק, רס עמ', ספרדי על פי הוראת הבן איש חי (כריכה קשה ולא מאוירת, כתב גדול, הוראות תפילה קצרות ומנוקדות, וכולל תפילות ימות החול וראש חודש).

19. מפיי עוללים: סדור תפלה חול ושבת, על פי הצעת מחלקת החנוך של ההנהלה הציונית בארץ ישראל, תר"ץ, אמנות, תקצח/תריא עמ', אשכנז/ספרד (כריכה קשה ולא מאוירת, כריכה פנימית מאוירת, אותיות בינוניות, וכולל את תפילות ימות החול והשבת. בהמשך ראתה אור גם סדרת מחזורים לחגי תשרי ולשלושת הרגלים באותה הסדרה).
20. מפיי עוללים: לימות החול, תשס"ב, סגולה, 249 עמ', ספרד/אשכנז (כריכה קשה ומאוירת, כתב גדול, הוראות תפילה קצרות מאוד, וכולל את תפילות ימות החול, ראש חודש, תעניות, והקריאה בתורה לימות החול).
21. מפיי עוללים: לימות החול, תשע"ג, תפארת, 236 עמ', ספרד (כריכה קשה ומאוירת, אותיות גדולות, הוראות תפילה קצרות מאוד, וכולל תפילות ימות החול וראש חודש, וכן פרקי תהילים ותפילות לרפואת חולים, פסוקים לשמות אנשים ו"למנצח" בצורת המנורה).
22. מקור הברכה לתלמידים, אשכול, כ"350 עמ', אשכנז/ספרד (כריכה קשה ולא מאוירת, אותיות בגדלים שונים, כולל לוח א"ב, הוראות תפילה קצרות, וכולל תפילות לימות החול, לראש חודש, לחנוכה ולחול המועד, קריאות התורה למועדים אלו, ועוד. זהו למעשה חיתוך מתוך סידור "מקור הברכה" השלם, המופץ אף הוא בהוצאת אשכול).
23. סדור לתינוקות של בית רבן הבל פי, תשמ"ט, ישיבת הוד יוסף, רו עמ', ספרדי (כריכה קשה, אותיות גדולות מאוד, כולל הסכמת הרב מרדכי אליהו, וכולל את תפילות ימות החול וקבלת שבת, וכן מבחר פרקי תהילים. בחלקו הראשון ציורים לילדים על קטעי תפילה וברכות).
24. סדור לתלמיד נזר הקדש השלם, תשנ"ג, נזר הקדש, שמג עמ', ספרדי (כריכה קשה ומאוירת, כתב גדול, כולל טבלת א"ב, הוראות תפילה, כולל הסכמת הרב עובדיה יוסף, וכולל את תפילות ימות החול, ראש חודש וקבלת שבת).
25. סדור תפלה, נדפס בהוצאת בית הספר לבנות אוולינה דה רוטשילד, תר"ע, אוולינה דה רוטשילד, 116 עמ', אשכנז (כריכה קשה, פורמט קטן, אותיות בגדלים שונים, הוראות תפילה באנגלית ובעברית, וכולל התפילות לימות החול ולראש חודש, וכן הפרשת חלה והדלקת נרות שבת).
26. סדור תפלה, נדפס בהוצאת בית הספר לבנות אוולינה דה רוטשילד, תרפ"ה?, אוולינה דה רוטשילד, 116 עמ', אשכנז (כריכה קשה, פורמט קטן, אותיות בגדלים שונים, הוראות תפילה באנגלית ובעברית, וכולל התפילות לימות החול ולראש חודש, וכן הפרשת חלה והדלקת נרות שבת. בתוספת רשימת פסוקים לשמות ילדות. סידור דומה – אך לא זהה למהדורה הראשונה – מס' 25).

27. סדור תפלה, נדפס בהוצאת בית הספר לבנות אוולינה דה רוטשילד, תרצ"ה, אוולינה דה רוטשילד, קד עמ', אשכנז (כריכה קשה, פורמט קטן, אותיות בגדלים שונים, הוראות תפילה באנגלית ובעברית, וכולל תפילות ימות החול, ראש חודש וקבלת שבת, וכן הפרשת חלה ופסוקים לשמות נשים. סידור דומה לשתי המהדורות הקודמות, מס' 25-26, בשינויים מסוימים).
28. סדור תפלה (לתלמידות ביה"ס התיכון ע"ש אוולינה דה רוטשילד), תש-?, אוולינה דה רוטשילד, 146 עמ', אשכנז (פורמט בינוני, כריכה קשה, אותיות קטנות, הוראות קצרות בכתב רש"י, וכולל את תפילות כל השנה כולל בחו"ל, וכן לוח א"ב ורשימת פסוקים לשמות תלמידות בסוף הסידור).
29. סדור תפלה לכל ימי החול לתועלת ילדי בתי הספר, תרנ"ט, דפוס א"מ לונץ, לח עמ', אשכנז (פורמט קטן, אותיות קטנות, הוראות תפילות קצרות מאוד, וכולל את תפילות ימות החול בדילוגים רבים וקיצורים).
30. סוכת דוד לחול, תשנ"ט, סכת דוד, 330 עמ', ספרדים ובני עדות המזרח (כריכה קשה ומאוירת, אותיות גדולות, וכולל את תפילות ימות החול, ראש חודש, חנוכה, פורים וקבלת שבת. עוד כולל סדר ארבע תעניות, ברכות אבליים וברכות שונות. לא ברור אם שווק רק כסידור לתלמידים – ככל הנראה לא).
31. סידור לתלמידים שמע קולנו, תש"ע, אור המערב, 152 עמ', ספרדים ועדות המזרח (כריכה קשה ומאוירת, אותיות גדולות כולל טבלת א"ב, וכולל את תפילות ימות החול, ראש חודש, חנוכה וקבלת שבת, מלווה בציורים לילדים קטנים בראשית הסידור).
32. סידור קורן לנוער עברי אנגלי, תשע"ה, 273 עמ', עדות המזרח (כריכה קשה ומאוירת, אותיות בינוניות, כולל מבחר תפילות לימות החול, לשבת ולחגים, לצד הוראות תפילה, קטעי פירוש וקריאה נוספים, ואיורים רבים. הסידור מיוחד לילדים בכיתות ג-ה).
33. סידור קורן לתלמידה, תשע"א-תשע"ב, קורן, 443/451/507 עמ', אשכנז/ספרד/ספרדי (כריכה קשה, אותיות בינוניות, כולל הוראות תפילה והקדמת העורך לתלמידים, וכולל תפילות לימות החול, לראש חודש, לחנוכה, לפורים ולאירועים הלאומיים, וכן תעניות, קריאה בתורה לימות החול, חמש מגילות וספר תהילים).
34. סידור שורשים, תשע"ו, הוצאה פנימית, 243 עמ', ספרד-אחיד עם תוספות מנוסח עדות המזרח (סידור פנימי של בית הספר שורשים בנטור, כולל הקדמות, תפילות לימות החול, לראש חודש ולשבתות, וכן כולל את התפילות לשלום המדינה והחיילים, וקטעי קריאה ושירה נוספים שניתן לשלב בזמן התפילה בבית הספר. עורך הסידור: הרב אביה רוזן).

35. סידור תפילה: מהדורת אינטרנט, תשס"ט, אתר האינטרנט דעת, 165 עמ', ספרד (מהדורה אינטרנטית לסידור שנערך לתלמידים עולים חדשים, כולל הקדמה, הנחיות תפילה קצרות מאוד, ביאורי מילים וכל תפילות השנה – ללא התפילות הלאומיות. נערך בידי יהודה איזנברג).
36. רינת ישראל, תש"ל/תשל"ב/תשל"ו, מורשת, 463/534/562 עמ', ספרד/אשכנז/ספרדי ועדות המזרח (כריכה קשה, אותיות בגדלים שונים, כולל הוראות תפילה, ביאורי מילים, ציון מקורות הפסוקים, וכולל את תפילות כל ימות השנה, להוציא הימים הנוראים. כולל הקדמת העורך שלמה טל, ובסידור לספרדים ועדות המזרח כולל הסכמה מאת הרב עובדיה יוסף, וציטוט מתוך כתבי הרב עוזיאל. הסידורים נועדו הן לכלל הציבור והן לתלמידים ולמורים, כמצויין בהקדמה, ונפוצו במהדורות רבות ובמשך עשרות שנים בקרב תלמידים בבתי ספר).
37. רינת ישראל לבית ספר, תשע"ב, מורשת, 200 עמ', ספרד (כריכה קשה, אותיות בגדלים שונים, תוכן עניינים מנוקד, הוראות תפילה, ביאורי מילים, מקורות הפסוקים, וכולל את תפילות ימות החול, ראש חודש, חנוכה, פורים והחגים הלאומיים. למעשה זהו חיתוך מתוך הסידור הרגיל של רינת ישראל).
38. סדור שחרית לתלמיד השלם, תשנ"ו, פאר הקודש, קצב עמ', ספרדי (כריכה רכה, אותיות קטנות, הוראות תפילה קצרות, וכולל תפילות לימות החול, לראש חודש ולחנוכה, קריאת התורה לימות החול, וסדר תעניות והשכבות. כן כולל ברכת המזון גם בנוסח אשכנז).
39. שיר ציון: תפילה בצבעים המכוונים את הלב, תשפ"ב, יודקה, 416 עמ', ספרד (כריכה קשה, פורמט בינוני, ייחודו הוא אותיות בצבעים רבים ומגוונים לקטעי התפילה השונים, נועד לסיוע למתפללים צעירים, לתלמידים ולמתפללים חדשים, כולל את תפילות כל השנה, וכן לוחות א"ב, הסכמות והוראות תפילה קצרות מאוד).
40. שירה חדשה: סדר התפילות לכל ימות השנה, תש"ט, אשכול, 522 עמ', אשכנז/ספרד (כריכה קשה, אותיות בגדלים שונים, ביאורי מילים, וכולל תפילות כל השנה. בחלק מן המהדורות הבאות נוספו תפילות החגים הלאומיים בסוף הסידור. הסידור ראה אור בהמשך גם תחת הוצאות שונות, בהן "שי למורא" הנוכחית).
41. שירה חדשה לימות החול, תשכ"ד/תש"ל, אשכול, 188 עמ', אשכנז/ספרד (כריכה קשה, אותיות בגדלים שונים, ביאורי מילים, וכולל תפילות לימות החול, לראש חודש, לחנוכה ולפורים).
42. שירה חדשה: לכל ימות השנה ערוך בעקרו לתלמידי החדרים ובתי הספר, תשל"ג, בקאל, 381 עמ', ספרד (כריכה רכה, פורמט קטן מאוד ואותיות בגדלים שונים, וכולל את התפילות לכל ימות השנה, וביאור מילים מאת ח"ד רוזנשטיין.

- מהדורה של סידור שירה חדשה המבוססת על מהדורת וילנה בתרפ"ב, אך יצוין שהגופן אינו זה המקובל בסידורי שירה חדשה של הוצאת "אשכול", וכי הסידור בפורמט הקטן אינו כולל את הפירוש לשיר השירים).
43. שירה חדשה: סדר התפלות לכל ימות השנה, תשל"ב, בקאל, 492 עמ', ספרד (כריכה קשה, פורמט גדול ואותיות גדולות, וכולל את התפילות לכל ימות השנה, וכולל ביאור מילים מאת ח"ד רוזנשטיין. מהדורה אחרת של סידור שירה חדשה המקורי, שהודפסה ככל הנראה לפי הסידור שהודפס בוילנה בתרפ"ב. יצוין שהגופן אינו זה המקובל בסידורי שירה חדשה של הוצאת "אשכול", וכי הסידור כולל פירוש מלא לשיר השירים, שלא כמו במרבית ההדפסות של הסידור).
44. שירת הלב (חיוך לערכים), תשע"ט, חיוך לערכים, כ"ג 130 עמ', ספרד/עדות המזרח (סידור למתפלל בראשית דרכו. פורמט בינוני, כריכה מעוטרת קשה, הקדמה, הוראות תפילה, כולל תפילות לימות החול ולראש חודש, ונוספו עליהן תכנים חינוכיים שונים. בעיקר לתלמידים צעירים).
45. שירת הלב (תל"י), תשס"ח, קרן תל"י, 208 עמ', ספרד ברובו (כריכה קשה, אותיות גדולות, הוראות תפילה מפורטות הכוללות גם פירוש לחלק מקטעי התפילה, וכולל תפילות שונות – לפי בחירת העורכים – לכל ימות השנה, כולל החגים וימי הזיכרון הלאומיים, וכולל תוספות של קטעי קריאה שונים ושל נוסחי תפילה לאאורתודוקסיים).
46. שמחת ישראל לתשב"ר, תשנ"ד, ש"י ירושלים, 187 עמ', ספרד (כריכה קשה, אותיות גדולות כולל טבלת א"ב, וכולל תפילות לימות החול, ראש חודש, חנוכה, פורים ותעניות).
47. שמ"ע תפילתי, מתאים לתלמיד ולתלמידה, לבית הספר, לבר מצוה לבת מצוה לאיש ולאשה, תשס"א, הרב שלמה אלירם (אמסלם), 634 עמ', ספרדים וקהילות המזרח (כריכה קשה, אותיות בינוניות-גדולות, כולל הוראות תפילה, וכולל תפילות לכל ימות השנה חוץ מהימים הנוראים, וכן תפילות לאומיות, תעניות וקריאת התורה לימות החול. בסידור מופיע גם קובץ הלכות תפילה לבני העדות השונות).
48. שערי ירושלים לתלמידים, תשע"א, מכון שירה חדשה, 320 עמ', ספרדים ועדות המזרח על פי פסקי השו"ע (כריכה קשה, אותיות גדולות מאוד וטבלת א"ב, הוראות תפילה קצרות, וכולל תפילות לימות השנה, לראש חודש ולקבלת שבת, והקדמות לחלק מקטעי התפילה העיקריים).
49. שפתי תפתח: קול אליהו לימות החול, תשס"ט/תשע"א, דרכי הוראה, 220 / 249 עמ', ספרדי/עדות המזרח/אשכנז (כריכה קשה, אותיות גדולות, עם הוראות תפילה והקדמה לתלמידים, פירוש לחלק מן התפילות, וכולל תפילות לימות החול

- ולראש חודש, והתאמת העימוד בין הנוסחים השונים, בקטעי התפילה העיקריים הנאמרים בבית הספר. ראה אור במהדורות נוספות בשמות דומים, ולעיתים בכריכות מעוטרות ומאוירות).
50. תפלת ילדי ציון, תש"ו, סיני, 320 עמ', ספרדי (כריכה קשה, אותיות גדולות, הוראות תפילה קצרות מאוד בכתב רש"י, וכולל תפילות לימות החול, לשבת ולחנוכה).
51. תפלת ירושלים: תפלות לכל ימות השנה לתלמידים ולעם, תשכ"ז, סיני, 168 עמ', ספרד (כריכה קשה ומעוטרת, אותיות בגדלים שונים, הוראות תפילה קצרות מאוד בכתב רש"י, וכולל תפילות לימות החול ותפילות העמידה של החגים).
52. תפלת כל פה לתלמידים, תש"ן, אשכול, כ"ב 416 עמ', אשכנז/ספרד (כריכה קשה, אותיות גדולות ברוב חלקי הסידור, כולל טבלת א"ב, הוראות תפילה בכתב רש"י, וכולל תפילות לימות החול, לראש חודש, סליחות ותפילות החגים האחרים מלבד ימים נוראים. למעשה חיתוך של קטעים שונים מתוך הסידור המלא של ההוצאה).
53. תפלת ציון וירושלים, תש"נ? יוסף חסיד, תש עמ', ספרדי (כריכה קשה, אותיות בגדלים משתנים, טבלת א"ב, הוראות קצרות לתפילה, וכולל את כל תפילות כל השנה, וכן פרקי אבות וקריאה בתורה לימות החול ולחגים. כן כולל קובץ הלכות ומבוא לתפילה. למעשה סידור רגיל, שבעיקר בכותרתו ובהקדמתו מופנה גם לתלמידים).
54. תפלת ציון: סדור תפלת לתלמידים ולבית הכנסת, תש"ך~אשכול, 176 עמ', ספרד/אשכנז (כריכה קשה ומעוטרת, אותיות בגדלים שונים וכולל טבלת א"ב, הוראות תפילה קצרות מאוד בכתב רש"י, וכולל תפילות לימות החול, לשבת, לראש חודש ולשלושת הרגלים).
55. תפלת ציון: תפלות לכל ימות השנה לתלמידים ולעם, תשי"ז, אשכול, כ"ז 170 עמ', ספרד/אשכנז (כריכה קשה ומעוטרת, אותיות בגדלים שונים וכולל טבלת א"ב, הוראות תפילה קצרות מאוד בכתב רש"י, וכולל תפילות לימות החול, לשבת, לראש חודש ולשלושת הרגלים).
56. תקון מאיר: כולל תפלות כסדרן לכל השנה עם הוספות נחוצות למתפללים ולתלמידים, תשל"ח, ירושלים, 382 עמ', אשכנז (כריכה רכה, אותיות קטנות מאוד, עם טבלת א"ב והוראות תפילה קצרות מאוד בכתב רש"י, כולל את תפילות כל השנה. למעשה זהו סידור רגיל שהופץ גם לתלמידים, ושראה אור בשנים הבאות במהדורות נוספות).
57. תקון מאיר: כולל תפלות כסדרן לכל השנה עם הוספות נחוצות למתפללים ולתלמידים, תשמ"א, המפיצים, 128+378 עמ', ספרד (כריכה רכה, אותיות קטנות מאוד, עם טבלת א"ב והוראות תפילה קצרות מאוד בכתב רש"י, כולל את תפילות

כל השנה. למעשה סידור רגיל שהופץ גם לתלמידים, ושראה אור בשנים הבאות במהדורות נוספות).

58. תקון שמואל החדש, תשי"ז, ירושלים, קצט עמ', ספרד (כריכה קשה, כריכה פנימית מעוטרת, אותיות גדולות ברוכך וטבלת א"ב, הוראות בסיסיות מאוד בכתב רש"י, וכולל תפילות לכל ימות השנה חוץ מהימים הנוראים ומהחגים הלאומיים. למעשה צילום של סידור שלם שהודפס בחו"ל, ושעליו נוספו חלקים שונים מסידורים אחרים, בעיקר בחלקו האחרון).